

**Fakamatala Patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga
ngata he 'aho 30 Sune 2010**
Fakamatala Patiseti

Figure 2. Sectoral Contribution to Gross Domestic Product, at constant prices for the year 1999/00

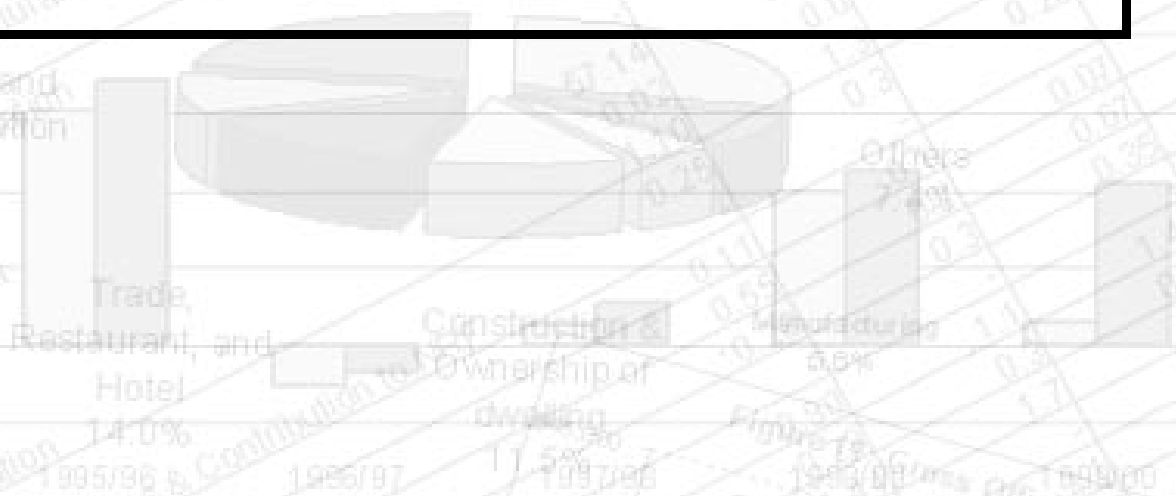

Figure 5. Ports Annual arrivals

Kano Tohi

Fakamatala Patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga 2009/10

1.0	TALATEU.....	1
2.0	VAKAI KI HE TU'UNGA FAKA'EKONOMIKA	1
3.0	TU'UNGA FAKA-VAHA'APULE'ANGA	1
4.0	KO E TALI 'A E PULE'ANGA KI HE TOLALO FAKA'EKONOMIKA FAKAMAMANI LAHI....	2
5.0	'EKONOMIKA FAKALOTOFONUA.....	2
6.0	TEFITO'I FOKOTU'UTU'U NGAUJE 'A E PULE'ANGA.....	2
7.0	HOKOHOKO ATU 'A E POLOKALAMA FAKALELEI'I KI HE PA'ANGA HU MAI	3
8.0	ME'AFUA KI HONO FAKALELEI'I 'O E PA'ANGA HU MAI.....	3
9.0	KOE NGA AHI TOKONI MEI MULI	3
10.0	LAKA KIMU'A	4
11.0	FAKAMA'OPO'OPO.....	4

1.0 TALATEU

Lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2008/2009, na'e hokohoko atu 'a hono tukuatu 'e he Pule'anga ha patiseti 'oku fakataumu'a ke kei tupulaki 'a e tupu faka'ekonomika 'a e fonua. 'i hono ngaue'aki e ngaahi tu'utu'uni ngaue fakapa'anga 'oku fakapotopoto pea mo fakamalohi'i hono tauhi 'o e ngaahi tu'utu'uni fakapa'angá. Na'e to e malava lelei ai pe ke to e tupu

'I he'ene pehe, na'e to e taki'i ai 'a e tu'unga tupu faka'ekonomika 'a e Fonua ki ha tu'unga 'oku to e lelei. Kae kehe, 'oku tau toe fehangahangai foki pea mo e tu'unga tatau 'a ia ko e tolalo 'i he tu'unga faka'ekonomika fakamamani lahi 'a ia foki 'oku 'i ai pe mo 'ene uesia e fonua. 'Oku holo ai heni 'a e talafi pa'anga mei muli pea makatu'unga heni 'a e faingata'a e tupu faka'ekonomika, pea uesia ai 'a e ngaahi famili koe'uhi ko e si'i 'a e pa'anga 'oku lava ke ne feau 'a e ngaahi fiema'u faka'aho.

'I he tu'unga ko 'eni, na'e tokoni 'a hono leva'i lelei e pule'i 'o e tu'unga faka'ekonomika pehe ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue fakapa'anga ki hono fakasi'isi'i 'o e ola ne mei a'usia 'i he tolalo fakamamani lahi. Kae kehe, ko e tu'unga faka'ekonomika 'o e ngaahi fonua kehe 'i he potu tahi ni 'oku fakafuofua 'e toki kake mai mei he ngaahi ta'au 'o e faingata'a'ia faka'ekonomika 'i he kongia ki mui 'o e 2010. 'Etu'u lavea ngofua pe 'a e tu'unga faka'ekonomika 'a e fonua koe'uhi ko e tolalo fakamamani lahi ki he kaha'u.

Koia ai ko e fakamatala patiseti ko 'eni 'oku fakataumu'a ki ha tupu faka'ekonomika 'oku tu'uloa neongo 'a e tu'unga faka'ekonomika fakamamani lahi. Ko e fakamatala patiseti leva ke fakataumu'a ki he tupu mo 'ikai feto'aki neongo 'a e tu'unga faka'ekonomika fakamamani lahi lolotonga. 'I he'ene pehe, kuo tali 'e he Pule'anga ha Palani Fakafonua fakaangaanga pea ne tuku mai ha taumu'a ngaue 'e fitu (7), 'a ia 'oku ho'ata mei ai 'a e ngaahi tefito'i taumu'a fakalalakaka 'a e fonua. 'I he'ene pehe kuopau leva ke matu'aki tauhi pe 'a hono vahevahe 'o e patiseti ki he ngaahi tefito'i taumu'a fakalalakaka ko'eni koe 'uhi ke a'usia 'a e taumu'a koia ke potupotu tatau 'a e patiseti pea pehe ki he tu'uloa 'a e tupu faka'ekonomika.

2.0 VAKAI KI HE TU'UNGA FAKA'EKONOMIKA

'Oku fakafuofua 'e tupu peseta 'e 1.7 'a e tupu faka'ekonomika he 2009/10. 'Oku kau 'a e ngoue 'i he ngaahi makatu'unga ki he tupu faka'ekonomika ko'eni 'a ia 'oku fakafuofua 'e ake mai mei he tu'unga na'e 'i ai koe'uhi koe ngaahi ngaue 'oku lolotonga fakahoko ke tupulaki 'a e sekitoa ni. 'Oku kau foki heni ke hu'u 'a e tokanga ki hono fokotu'utu'u ke 'i ai ha ngaahi me'angaue fakalukufua 'oku lelei ange ki he koloa hu atu, ngaahi fiema'u ko ia mei he ngaue'anga pea ke tauhi foki mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngaue fakalotofonua. Ko e ngaahi makatu'unga kehe ki he tupu faka'ekonomika 'oku kau ai 'a e tupu vave mei he ngaahi ngaue langa 'a ia 'oku tokoni eni ki he tupu faka'ekonomika ki he sekitoa 'o e fefakatau'aki, falekai mo e hotele pea pehe ki he sekitoa 'o e fefononga'aki mo e fetu'utaki. Ko 'eni ia 'a e ngaahi makatu'unga 'oku ne tokoni'i 'a e fakafuofua 'e hokohoko atu ai pe'a e tupu faka'ekonomika ki he ta'u ka hoko mai pea moe kaha'u.

3.0 TU'UNGA FAKA-VAHA'APULE'ANGA

Hange ko ia kuo fakaha atu, 'oku holo 'a e tu'unga faka-vaha'apule'anga. Ko e 'uluaki holo foki eni fakamamani lahi 'i hili e ta'u 'e 60, 'a ia 'oku 'i ai 'a 'ene ongo ki hotau potu tahi. Pea 'ikai koia pe ka ko e hiki ki 'olunga 'a e totongi koloa fakavaha'apule'anga ki he me'akai pea mo e lolo pea ala uesia ai 'a e pa'anga mohe (talifaki) 'i tu'apule'anga. Kaekehe, ko e tu'unga ma'olunga 'o e totongi koloa fakavaha'apule'anga kuo toki holo 'one fakafaingofua'i ai 'a e holo 'i he hikihiki 'a e totongi koloa pea faingofua ke holo 'a e totongi 'o e koloa fakavaha'a

pule'anga. 'Oku hoko 'a e tolalo faka'ekonomika fakamamanilahi 'i he lolotonga ni ko ha 'uhinga ia ki he Pule'anga ke kei hokohoko atu 'a hono leva'i mo fa'u ha ngaahi tu'utu'uni ngaue koe'uhi ke si'isi'i ha uestia 'o e tu'unga faka'ekonomika.

4.0 KO E TALI 'A E PULE'ANGA KI HE TOLALO FAKA'EKONOMIKA FAKAMAMANI LAHI

'I he 2009/10, kuo fokotu'utu'u ai 'e he Pule'anga ke fakahoko ha polokalama ke tokangaekina 'a e tupu faka'ekonomika 'o makatu'unga ke ne feau 'a e ngahi ta'au mei he tö lalo faka'ekonomika fakamamani lahi. Ko e konga 'uluaki 'o e fokotu'utu'u ni ko hono fakahoko leva 'a hono langa 'o e me'a ngaue fakalukufua koe'uhi ke ne tokoni'i e tu'unga fakapa'anga 'i he fonua pea ki he ngaahi pisinisi mo ne 'omi mo e ngaahi ngaue. 'Oku kau foki 'i he pa'anga ki he fokotu'utu'u ni 'a e fakalahi 'o e pa'anga ma'ae ngaahi kolo, ngaahi ako ngaue pea pehe ki he hiki vahenga peseti 'e hongofulu, ko e konga foki eni 'o e Polokalama Fakalelei Faka'ekonomika 'a e Sekitoa Fakapule'anga.

Ko e ngaahi me'akehe 'e lava ke ngaue'aki kapau 'e kei fiema'u ke faka'ai'ai 'a e tu'unga faka'ekonomika 'a Tonga 'e kau ai 'a e fakapa'anga ha ngaue ke fakalelei'i 'a e ngaahi hala 'i Tongatapu pea mo e ngaahi 'otomotu, ko e tokoni ki he ma'u'anga ivi pea mo e ngaahi maketi takimamata fo'ou. Ko e ngaahi poloseki kotoa ko 'eni 'oku lolotonga fakahoko 'a e ngaue kiai. 'E malava foki 'o ka fiema'u ke to e fakalahi e fakamole 'a e Pule'anga ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngaue ni kau ai pea mo e tokoni fakapa'anga mei he Pangike Fakalalakaka 'a 'Ehia mo e ngaahi no 'oku totongi ma'ama'a.

5.0 'EKONOMIKA FAKALOTOFONUA

'Oku ha mei he fakafuofua 'e kei hokohoko atu 'a e tupu faka'ekonomika 'a e fonua 'aia 'e malava ko ia ke ne kei matu'uaki 'a e ngaahi taimi faingata'a ni, neongo 'a e holo ko ia 'a e tu'unga faka'ekonomika fakamamani lahi. 'Oku makatu'unga eni mei he kei hokohoko atu e ngaue fakataha mo e ngaahi kupu fekau'aki kotoa 'o e sosaieti 'o kau ai 'a e ngaahi pisinisi taautaha, kakai 'i Tonga ni mo Tu'apule'anga pea pehe foki ki he fatongia fakalukufua 'o e Pule'anga.

6.0 TEFITO'I FOKOTU'UTU'U NGAUE 'A E PULE'ANGA

Hange ko ia 'oku ha 'i he Palani Fakafonua, 'oku 'i ai 'a e ngaahi tefito'i taumu'a ngaue 'a e Pule'anga 'oku kau ai 'a e ngaahi me'a 'oku ha atu 'i lalo.

- Hokohoko atu 'a e fiema'u ke hiki'i 'a e tu'unga e tupu faka'ekonomika 'a e fonua ki he kaha'u 'a ia ko e tumutumu eni 'a e taumu'a fakalalakaka 'a e Pule'anga. 'Oku makatu'unga foki hono a'usia 'a e taumu'a ni kapau ko e tupu faka'ekonomika 'e kei tataki 'e ha sekitoa taautaha 'oku longomo'ui. 'A ia ko hono fiema'u eni ke tokoni'i mo fakafaingamalie'i 'e he Pule'anga 'a e ngaahi me'a 'oku ne fakafaingata'a'ia'i e ngaahi pisinisi.
- Tokoni'i 'a e ngaahi ngaue fakalalakaka 'a e ngaahi kolo. 'E tokoni eni 'i he malava ke a'usia 'a hono tufotufa tatau 'o e ngaahi lelei koe'uhi ke fakalalakaka'i 'a e tu'unga 'o e mo'ui.
- Hokohoko atu e tokoni ki he fakalelei fakakonisitutone 'o kau heni 'a hono fakapa'anga 'a e Komisoni ki he Konisitutone mo e Fili. 'Oku 'amanaki foki 'e tokoni 'a e ngaahi ngaue 'a e Komisoni ki hono fakahoko 'a e liliu ki he Temokalati.
- Tokanga'i mo fakapa'anga 'a e ngaahi me'a ngaue fakalukufua ke ne tokoni'i 'a e mo'ui faka'aho 'a e kakai.
- Faka'ai'ai 'a hono tokanga'i 'o e mo'ui moe tu'unga fakaako. 'Oku fakatefito 'a e

ngaahi ngaue ki hono tokangaekina 'o e mo'ui fakatefito 'i hono faka'ai'ai 'a e kakai ke nau fili ki ha to'onga mo'ui oku lelei ange 'i ha founa ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi to'ongamo'ui 'oku ne fakatupu 'a e mahaki 'oku 'ikai pipihi hange ko e suka. 'I he taumu'a ko ia 'a e Pule'anga ke hiki'i e tu'unga 'o e ako, 'oku fakalahi ai 'e he Pule'anga 'ene tokoni ki he fakalalakaka 'o e ako ngaue. Ko e tokoni fakapa'anga ko eni 'e malava ai ke ma'u 'e he to'utupu ha ngaahi taukei ngaue ke tokoni'i kinautolu he ngaahi ngaue'anga

- Fakakau 'a e tauhi 'o e 'ataakai mo e feliuliuaki fakanatula ki he ngaahi palani mo e fakahoko ngaue kotoa. 'Oku kau 'eni 'i he ngaahi tefito'i makatu'unga ki he kamata 'o e fokotu'utu'u fakalalakaka.

7.0 HOKOHOKO ATU 'A E POLOKALAMA FAKALELEI'I KI HE PA'ANGA HU MAI

'Oku fakafuofua 'e to e hiki hake e pa'anga hu mai 'a e Pule'anga koe'uhi ko e lelei ange e ngaahi ngaue faka'ekonomika 'o makatu'unga mei heni 'a e lelei ange 'a e pa'anga hu mai mei tukuhau. 'E fakatefito 'a e fakafuofua e hiki ko eni 'a e pa'anga hu mai mei he tanaki ko ia 'a e tute mei he koloa hu mai pe a pehe ki he ngaahi tukuhau kehe 'i he ola ko ia 'o e kei hokohoko atu e tupu faka'ekonomika pe a mo e pa'anga hu mai mei he ngaahi ngaue fakalelei ko ia ki he tanaki tukuhau.

'I hono to e tanaki atu ki ai, 'oku kau pe a mo e fakahu ko ia 'o e tukuhau mo e tute ki he komipiuta 'a ia 'oku fakaangaanga ke kamata eni he 2009/10. 'E tokoni eni ki hono fa'u ha founa 'oku toe lelei ange ki hono tanaki 'o e pa'anga tukuhau.

8.0 ME'AFUA KI HONO FAKALELEI'I 'O E PA'ANGA HU MAI

'Oku 'ikai ha fokotu'utu'u 'a e Pule'anga ke to e fokotu'u ha tukuhau fo'ou pe ko hono to e fakalahi 'a e ngaahi tukuhau lolotonga. Kaekehe, 'e fakatefito 'a e hokohoko atu 'a e ngaahi ngaue 'oku lolotonga fakahoko 'aki hono fakalelei'i 'a e founa ke to e lelei ange 'a hono tanaki 'o e pa'anga hu mai mo e faipau ki he ngaahi founa ngaue fakatute..

9.0 KOE NGAahi TOKONI MEI MULI

'Oku kei hokohoko atu pe 'a hono ma'u 'e he Pule'anga 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga mo e ngaahi me'a'ofa mei he ngaahi fonua muli.'I he 2009/10, 'oku fakafuofua ko e tokoni pa'anga 'e fe'unga ia mo e \$37.9 miliona pea ko e ngaahi tokoni koloa moe ngaue 'e fe'unga ia mo e \$39.4 miliona. 'I he fakalukufua 'o e ngaahi tokoni fakapa'anga, koloa mo e me'a'ofa, koe kau tu'ukimu'a 'oku kau ai 'a 'Aositelelia, Nu'usila, 'Iunioni 'a 'Iulope pea pehe ki he Pangike Fakalalakaka 'a 'Esia. 'Oku to e monu'ia foki 'a e Pule'anga koe'uhi ko e tokoni mei he Lepapulika 'o Siaina 'o kau pea mo e no ki hono to e langafo'ou ko ia 'o loto Nuku'alofa.

Ko e ngaahi tafa'aki lalahi 'oku fakatefito ai e ngaahi tokoni mei muli 'oku fakataumu'a ia ke feau e masiva pea mo to e lelei ange e tu'unga 'o e mo'ui 'a e kakai Tonga 'oku nofo 'i Tonga ni mo e fonua muli.

10.0 LAKA KIMU'A

Koe'uhi ko e tu'unga ta'e fakafiemale ko ia 'oku lolotonga a'usia 'e he tu'unga faka'ekonomika fakamamani lahi, neongo 'oku 'ikai fu'u uesia ai 'a Tonga ni he lolotonga ni ka 'oku kei hokohoko atu e ngaue totoivi ke a'usia 'a e visone fakalukufua 'a hotau Pule'anga. 'Oku feinga ai e Pule'anga ke fakapotopoto'i e tu'unga 'o e ngaahi fakamole pea mo hono to e fakpa'anga ha ngaahi taumu'a ngaue fo'ou 'e kau lelei ki he tupu faka'ekonomika 'a e fonua. Ko ia ai 'e 'ikai ke to e fakalahi e tukupau pe ko hano to e tanaki mai 'o ha tukupau fo'ou ki he ta'u fakapa'anga ka hoko mai. Kaekehe, 'oku ngaue e Pule'anga ke fakalahi ange hono tokoni'i 'a e ngaahi tafa'aki ko ia 'oku fakataumu'a ki ai e fakalalakaka.

'I he faka'osi, 'oku to e fakamalohi'i ange 'a e tauhi ko ia 'e he Pule'anga e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga mo e tu'unga faka'ekonomika 'aki hano kei hokohoko atu hono tokanga'i mo leva'i lelei 'o e ngaahi fakamole fakapa'anga. 'Oku kau heni 'a e fiema'u ke fakahoko pe 'a e noo 'e malava 'o totongi 'o fakatatau ki he tu'utu'uni ki hono vakai'i e lahi e no pea mo e totongi tupu 'oka fiema'u ke fai ha nö.

11.0 FAKAMA'OPO'OPO

'I hono fakama'opo'opo, ko e fakamatala patiseti ko eni 'oku kei fakataumu'a pe ki ha tupu faka'ekonomika 'oku tu'uloa neongo 'a e taimi faingata'a ni. Kaekehe, 'oku kei hokohoko pe 'a hono fakahoko 'a e ngaahi ngaue te tau ala lava ke fakahoko ki he lelei fakalukufua 'a e fonua. 'Oku ou tui te tau ikuna ha fa'ahinga peauta pe faingata'a 'oku tu'unuku mai kapau 'e kei hokohoko atu ai pe 'a 'etau fetokoni'aki, ngaue fakataha 'i he tokoni mai 'a e 'Otua Mafimafi.

Fakamatala Patiseti ki he Ta'u Faka-pa'anga ngata he 'aho 30 Sune 2010

Pepa 1: Vakai ki he tu'unga Faka-'ekonōmika lolotongá mo e vakai ki he 2009/10

Figure 5: Annual air visitor arrivals

Kanotohi

Pepa Patiseti 1: Vakai ki he tu'unga faka 'ekonomika 'a Tonga mo e vakai ki he 2009/10

1.0	VAKAI FAKALUKUFUA	9
1.1	KO E NGAUE FAKA'EKONOMIKA 'I HE 2008/09	9
1.2	VAKAI KI HE TU'UNGA FAKA'EKONOMIKA KI HE 2009/10 MO E KAHA'U.....	10
2.0	KO E FAKALAKALAKA FAKA'EKONOMIKA FAKAMAMANILAHI.....	11
3.0	KO E TU'UNGA FAKA-'EKONŌMIKA 'I HE PASIFIKI MO 'ESIA	12
4.0	MAKATU'UNGA 'O E 'EKONOMIKA FAKALOTOFONUA.....	13
4.1	FELILIUAKI 'I HE SEKITOA FAKATUPU KOLOA.....	13
4.2	HOKOATU E POLOKALAMA FAKALELEI FAKA-'EKONOMIKA MO E FAKALELEI KI HE SEKITOA 'A E PULE'ANGA.....	14
4.3	TOLOI HONO TO E LANGA 'O NUKU'ALOFA.....	15
4.4	KO E HIKIHIKI 'O E TOTONGI LOLO MO E TOTONGI KOLOA.....	15
4.5	TUPU 'I HE TAKIMAMATA	16
4.6	HOLO 'I HE TALAFI PA'ANGA MEI MULI.....	16
4.7	OLA FAKA'EKONOMIKA 'A E HILIFAKI KALAUNI	17
5.0	FA'UNGA 'O E TUPU FAKA-'EKONOMIKA 'I HE NGA AHI SEKITOA.	17
5.1	NGOUE.....	18
5.2	TOUTAI	19
5.3	KOLOA NGAOHI FAKALOTOFONUA	19
5.4	SEKITOA LANGA.....	20
5.5	NGAUE FAKA-KOMESIALE, FALEKAI MOE HOTELE	20
5.6	NGAAHI NGAUE 'A E PULE'ANGA	21
5.7	FEFONONGA'AKI MOE FETU'UTAKI.....	22
5.8	NGAAHI NGAUE'ANGA KEHE	22
5.9	TU'UNGA 'O E TOTONGI KOLOA FAKA-LOTOFONUA.....	23
6.0	PA'ANGA FAKALUKUFUA 'A E FONUA	24
6.1	NŌ FAKA-LOTOFONUA.....	25
6.2	NGAAHI TOTONGI TUPU	25
7.0	FAKALAKALAKA 'I HE SEKITOA FAKAVAHA'APULE'ANGA'	26
7.1	KOLOA HŪ ATU KI MULI.....	26
7.2	KOLOA HUMAI.....	27
7.3	PALANISI 'O E FEHU'AKI PA'ANGA MO MULI.....	28
7.4	PA`ANGA TALIFAKI 'A E PULE`ANGA 'I MULI.....	28
8.0	FAKAFETONGI PA'ANGA	29
9.0	FAKALELEI'I 'A E 'ATAKAI FAKATU'UTU'UNI NGAUE	30

Hokohoko 'o e Ngaahi Tepile : Pepa 'Uluaki

TEPILE 1: KONGOKONGA LALAHĪ 'O E KOLOA NGAOHI FAKALOTOFONU (T\$M).....	13
TEPILE 2: TUPU FAKA'EKONOMIKA 'I HE NGAHI SEKĪTOA (%).....	18
TEPILE 3: FELĪLIUAKI 'I HE MA'U'ANGA PA'ANGA 'A TONGA	21
TEPILE 4: TOKONI KI HE TUPU (%).....	23

Hokohoko 'o e Ngaahi Fakatata : Pepa 'Uluaki

FAKATĀTĀ 1: TALAFI PA'ANGA MEI MULI (MAHU'INGA TOTONU).....	17
FAKATĀTĀ 2: NGAUE, VAOTĀTĀ & TOUTAI	19
FAKATĀTĀ 3: NGAUE LANGA (T\$M)	20
FAKATĀTĀ 4: VAHENGĀ, TALAFI PA'ANGA MEI MULI	21
FAKATĀTĀ 5: FAKAKALAKALASI 'I HE HĪKĪHĪKI 'OE TOTONGI KOLOA.....	23
FAKATĀTĀ 6: TU'UNGA TOTONGI KOLOA	24
FAKATĀTĀ 7: PA'ANGA FAKALUKUFUA 'O E FONUA.....	24
FAKATĀTĀ 8: TUPU 'I HE NGAHI NO KI HE TAFĀ'AKI TĀAUTĀHA	25
FAKATĀTĀ 9: TOTONGI TUPU 'I HE NO	26
FAKATĀTĀ 10: KOLOA HU ATU KI HE TU'APULE'ANGA (FAKAFUOFUA MEI HE OET)	26
FAKATĀTĀ 11: KAU FOLAU 'EVE'EVA (FOLAU VAKAPUNA)	27
FAKATĀTĀ 12: KOLOA HUMAI (KĀTOA KI HE TA'U)	28
FAKATĀTĀ 13: PALANISI 'O E FEHU'AKI PA'ANGA MO MULI (FAKAFUOFUA OET).....	28
FAKATĀTĀ 14: PA'ANGA TALĪFAKI 'A E PULE'ANGA 'I MULI.....	29
FAKATĀTĀ 15: TU'UNGA FAKANOMIPA 'O E FETONGI PA'ANGA.....	29

1.0 VAKAI FAKALUKUFUA

Ko e fakamatala Patiseti Pepa 'Uluaki 'oku ne fakamatala'i 'a e 'ataakai faka'ekonomika 'o e fonua mo e fakafuofua ki he tu'unga faka'ekonomika 'a e Pule'anga 'o Tonga ki he kaha'u vave mai.

Na'e kei malava pe ke hokohoko atu e tupu faka'ekonomika 'a e fonua, neongo 'a e ngaahi fakafe'atungia 'oku hoko 'i tu'apule'anga. 'I he ta'u kuo'osi na'e fakamo'oni'i ai 'a e hikihiki ma'olunga 'o a'u ki he liunga tolu 'i he totongi 'o e lolo 'i tu'apule'anga kimu'a pea toki holo. Ko e hiki ma'olunga ko eni 'o e totongi lolo na'a ne uesia 'a e tu'unga faka'ekonomika makatu'unga 'i he'etau fakafalala ki hono hu mai ko ia 'o e koloa lolo. Kuo a'usia foki 'e Tonga ni 'a e ola 'o e faingata'a'ia fakapa'anga fakamamani lahi, neongo 'oku te'eki hoko hangatonu mai ka 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e holo peseti 'e 6.6 'a e talafi pa'anga mei muli, 'o makatu'unga ai ha holo ai 'a e pa'anga humai mo e tupu na'e mei malava ke ma'u.

Kuo fakafuofua 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF) 'e holo 'a e tupu faka'ekonomika 'o e ngaahi fonua 'oku nau fakafofonga'i 'a e vahe fa 'e tolu 'a e 'ekonomika 'a mamani ki he 2008/09. 'I he fakafehoanaki mo Tonga 'oku fakafuofua 'e 'i ai pe tupu si'i 'i he 2008/09, pea fakafuofua 'e 'avalisi peseti 'e 2 'a e tupu faka'ekonomika ki he ngaahi ta'u ka hoko mai.

Neongo 'oku kei fakafiemale pe 'a e tupu faka'ekonomika ki he 2008/09, 'oku kei lahi pe 'a e ngaahi ngaue ke fakahoko. Ko e 2008/09, ko e ta'u hokohoko 'aki ia 'e tolu 'a e tupu faka'ekonomika neongo na'e si'isi'i pe. Neongo 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e a'u 'a e tupu faka'ekonomika 'a Tonga ki he peseti 'e 2, 'oku kei si'isi'i pe eni 'i hono fakafehoanaki ki he ngaahi fonua kehe. Hange ko e fakafuofua 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga, 'oku faka'avalisi 'a e tupu faka'ekonomika 'a e ngaahi fonua langalanga hake mo fakalalakaka ki he peseti 'e 3.25 'i he ta'u ka hoko mai.

'Oku fakatokanga'i 'e he Pule'anga ko e tupu faka'ekonomika 'o e fonua, 'e malava ke to e leleiange 'i he tu'unga 'oku ne 'ausia 'i he lolotonga ni. 'I he'ene pehe kuo hanga ai 'e he Pule'anga 'o faka'ilonga'i 'a e fakalalakaka faka'ekonomika ko e tumutumu ia 'o e taumu'a fakalalakaka 'i he Palani Fakafonua. 'Oku fakataumu'a eni ke hokohoko atu 'a e fakahoko e polokalama fakalelei ke hakeaki'i 'a e tu'unga faka'ekonomika. Kuo to e 'i ai foki mo e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga ki ha ngaue fakapa'anga ke ne matu'uaki ha afuhia mei he ngaahi ta'au 'o e faingata'a fakapa'anga fakamamani lahi. Ko e konga 'uluaki 'o e polokalama fakalelei fakapa'anga makehe ni 'oku fakafou ia he patiseti fakataha mo ha fakalelei 'amui ange 'o ka fiema'u.

1.1 *Ko e ngaue faka'ekonomika 'i he 2008/09*

'I he ta'u 2008/09 kuo fakafuofua ai 'e he Potungae Pa'anga mo e Palani Fakafonua 'e tupu peseti 'e 0.4 'a e 'ekonomika 'a Tonga. Ko hono holoki eni mei he peseti 'e 3 na'e fakafuofua 'i he patiseti 'o e 2008/09. Ko e holoki 'o e fakafuofua ni na'e makatu'unga ia 'i he faingata'a'ia fakapa'anga fakamamani lahi mo e hokohoko atu ko ia 'a e 'ikai lelei 'o e sekitoa fakatupu koloa.

Ko e tupu faka'ekonomika na'e fakatefito pe ia 'i he sekitoa ngaahi'anga koloa (+0.5%), sekitoa ngaahi ngaue (+1.2%) 'o kau ai 'a e sekitoa (ngaahi ngaue'anga iiki) pe 'e taha na'e holo. Ka e pango ko e ngaahi tupu kotoa ko eni na'e fetamate'aki pe ia mo e holo 'a e sekitoa fakatupu koloa (-1.7%).

Ngaahi hu'unga mo e ngaahi me'a ne hoko na'a ne uesia 'a e tu'unga faka'ekonomika lolotonga 'i he 2008/09, 'oku kau ai:

- Na'e tokolahi ange 'a e takimamata 'o tupu peseti 'e 14 ai 'a e tokolahi 'o e kau folau 'eve'eva na'a nau tu'uta mai.
- Hikihiki ma'olunga 'o e totongi lolo 'i tu'apule'anga na'a ne fakafe'atungia'i ai 'a e ngaahi ngaue 'oku nau fakatefito 'i he fefononga'aki mo e 'uhila. 'Oku kau 'a e hikihiki ma'olunga ko eni 'o e totongi lolo, ke ne fakavave'i ai 'a e Pule'anga ke fokotu'u mo fekumi ki ha ma'u'anga ivi, 'i he taumu'a ke ne holoki e fakafalala ki he ma'uanga ivi mei he lolo 'aki ha peseti 'e 50 'i he ta'u 'e 3.
- Tolo'i hono to e langa 'o Nuku'alofa.
- Na'e holo'aki 'a e peseti 'e 6.6 'a e talafi pa'anga mei muli, koe'uhi ko e feliuliuaki 'o e fetongi pa'anga mo e holo 'i he lahi 'o e pa'anga 'oku foki mai.
- Kuo fengaue'aki fakataha ai 'a e Kosilio ki he Fakalalakala Faka'ekonomika Fakafonua mo e ngaahi kautaha fakatautaha, ke nau to e vakai'i mo fakaha mai 'a e ngaahi ngaue ke to e lele'anga ai 'a e tupu faka'ekonomika 'a e kautaha fakatautaha.
- 'Oku ha mai ne ola lelei 'a e Hilifaki Kalauni 'o 'ene 'Afio Siaosi Tupou V ki he tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua.

1.2 Vakai ki he tu'unga faka'ekonomika ki he 2009/10 mo e kaha'u

'Oku fakafuofua ke tupu peseti 'e 1.7 'a e ngaahi ngaue faka'ekonomika ki he 2009/10 pea 'oku faka'avalisi ki he peseti 'e 2 'a e ngaahi ta'u ka hoko mai. Ko e tupu ko eni 'oku tataki ia 'e he ngaahi ngaue langa, hokohoko atu ai pe 'a e tupu 'i he takimamata mo e lahiange 'a e ngaahi fakamole 'a e pule'anga. 'Oku fakafuofua 'e holo ai pe 'a e talafi pa'anga mei muli 'i he ta'u ka hoko mai, 'o tatau eni mo e 'amanaki ki ha ake mamalie mai 'a e tu'unga faka'ekonomika 'i tu'apule'anga.

Neongo ne lelei pe 'a e tu'unga ne 'i ai 'a Tonga lolotonga e hoko 'a e ngaahi me'a 'i tu'apule'anga, ka 'e 'i ai pe ngaahi palopalema te ne lava ke uesia 'a e fakafuofua ni. Ko e tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua, 'oku si'isi'i pea tu'u lavea ngofua ki he ngaahi peauta faka'ekonomika mo e ngaahi taufa fakaenatula. 'I he ta'u ka hoko mai 'e 'i ai 'a e ngaahi pole ki he lao 'o Tonga mo hono fa'unga pule, 'i he teuaki ko eni ki he liliu fakatemokalati. Ko e tupu faka'ekonomika 'a Tonga 'oku kei si'i pe ia, 'i hono fakafehoanaki ki he 'avalisi 'o e tu'unga faka'ekonomika e ngaahi fonua kaunga'api, pea pehe foki ki he 'avalisi 'o e ngaahi fonua fakalalakala fakamamani lahi.

Ko e Palani Fakafonua ko ia 'a e Pule'anga 'oku fakataumu'a ia ke to e fakalelei'i 'a e ngaahi palopalema. Ko e ngaahi tefito'i taumu'a, 'oku kau ai hono fakalelei'i 'o e 'ataakai ki he ngaahi pisinisi, me'angaue fakalukufua, ako ngaue ki he ako mo e mo'ui lelei (tautefito ki he mahaki 'oku 'ikai pipihi). 'Oku kau atu ki he ngaahi taumu'a ni 'a e feinga ke tokoni'i 'a e ngaue fakalalakala 'a e ngaahi kolo, 'ataakai 'e tu'uloa pea pehe foki ki hono fakapapau'i 'e hoko 'a e fakalelei fakakonisitutone, ke ne fakahoko lelei 'a e liliu ki he temokalati.

Ko e ngaahi taumu'a ki he Palani Fakafonua 'e fakafalala ia 'i he hokohoko atu 'a e ngaahi ngaue kuo malava he lolotonga ni. 'E kei hokohoko atu ai pe foki hono fakahoko 'e he Pule'anga hono ngaahi tefito'i fatongia ngaue fakapa'anga mo e tu'utu'uni ngaue fakapa'anga, ke ne fakafaingofua'i e ngaahi feliliuaki 'i he tu'unga faka'ekonomika. 'Oku kei fakahoko ai pe 'e he Pule'anga hono tukuingata ke ne leva'i 'a e ngaahi mo'ua 'o e fonua, ki ha tu'unga fakafiemalie.

'Oku 'i ai foki mo e fokotu'utu'u fakapa'anga 'oku 'amanaki ke fakahoko, ke ne matu'uaki ha palopalema 'i ha afuhia mai 'o e to lalo faka'ekonomika fakamamani lahi, 'a ia 'e malava ke holo ai 'a e tupu faka'ekonomika 'a Tonga. Ko e 'uluaki konga 'oku lolotonga fakahoko ia 'a ia ko hono fakahoko ha ngaue fakalotofonua ke ne to e 'omi ha pa'anga ki he fonua, te ne malava ke kei pukepuke ai 'a e ngaahi pisinisi mo e ngaue'anga. Ko e ngaahi ngaue fakapa'anga ko eni 'e fakalahi atu 'aki ha ngaahi palani'oku lolotonga fokotu'u 'i he sekitoa ki he hala Pule'anga mo e ma'u'anga ivi 'o ka fiema'u.

Lolotonga 'a e ngaue malohi 'a e Pule'anga ke to e fakalakalakaange 'a e tu'unga faka'ekonomika, ka 'e to e ma'u ha tupu faka'ekonomika 'oku to e leleiange, 'i ha ngaue fakataha mo e kakai hono katoa. Kau atu ki heni 'a hono fakapapau'i ko e kau folau 'eve'eva kotoa pe 'oku talitali lelei, fofonga fiefia mo angafakakaume'a 'i hono fokotu'u ha ngaahi ngaue ngaohi 'anga koloa pe ko ha maketi ke hu atu ki ai 'etau koloa.

2.0 KO E FAKALAKALAKA FAKA'EKONOMIKA FAKAMAMANILAHI

'Oku lolotonga to lalo foki 'a e tu'unga faka'ekonomika fakamamani lahi. Ko e fuofua holo 'eni 'a e tu'unga faka'ekonomika fakamamani lahi, talu mei he 'osi 'a e tau lahi hono 2 'o fakatatau ki he fakafuofua 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga mo e Pangike 'a Mamani. 'Oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e ake mai 'a e to lalo ko eni 'i he lolotonga 'a e ta'u, kaekehe 'oku fakafuofua ko e fakaakeake ni 'e tuai mo fuoloa ange.

Kuo mahino foki 'a e tupu'anga 'o e to lalo ni, 'a ia ko hono ngaue ta'e fakapotopoto 'aki e no pea pehe foki ki he fakahu pa'anga ta'e fakapotopoto 'i he koloa, ka e tautefito ki he fakatau 'api 'i 'Amelika. Ka 'e hoko 'a e feinga ke fakatonutonu 'a e ngaahi fehalaaki ni, ke holo ai e mahu'inga 'o e ngaahi koloa, fakataha mo e holo lahi e mahu'inga 'o e falenofo'anga (ofi ki he peseti 'e 20 'i 'Amelika talu mei he vaeua'anga 'o e 2007). 'I he taimi tatau 'i he feinga fakaakeake ni na'e kau atu ki ai 'a hono fakangatangata 'o e no makatu'unga 'i hono pukepuke 'e he kautaha fakapa'anga 'a 'enau pa'anga, ke huhu'i 'enau ngaahi mole pea mo e veiveiua ki ha ngaahi kautaha falala'anga ke tuku atu ki ai 'enau pa'anga.

Ko e holo ko eni he tu'unga tu'umalie fakatautaha, 'oku ne fakamalohi'i ai e kakai ke toe fakapotopoto'i 'enau pa'anga, pea holoki 'enau fakamole 'o tautautefito ki he no fakatau'api pea mo e me'alele. Ko e holo ko eni he fiema'u taautaha, fakataha mo e faingata'a ange e no, 'oku hoko ai hono kaniseli hono ngaohi e koloa ne 'osi pau ke ngaohi. Ko e ola 'o e fefakatau'aki fakamamani lahi 'oku ne uesia fakalukufua ai 'a e ngaahi kautaha fakatau koloa fakatu'apule'anga, holoa ai e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga, pea mo e tupu tautefito ki he ngaahi feitu'u 'oku 'i ai 'enau ngaue'anga lalahi 'oku fakataumu'a ke hu atu ki tu'apule'anga 'o hange ko Esia Tonga Hahake pea mo Siapani.

'I hono fakafehoanaki mo e ngaahi fonua 'oku lahi 'a 'enau fiema'u fakalotofonua mo si'i e fakafalala ki he no (ko e'uhi ko e hulu 'a 'enau koloa fakalotofonua pe ko ha 'uhinga kehe pe) hange ko Siaina, Initia pea mo Initonesia, kuo fakamo'oni'i 'a e malohi ange 'enau tu'unga faka'ekonomika, ka 'e kei uesia pe kinautolu 'e he to lalo fakamamani lahi ko eni. Na'e fakahoko 'i he ta'u kuo'osi 'i Siaina ha polokalama, ke ne faka'ai'ai ha tupu faka'ekonomika ke ne feau 'a e holoa 'i he ngaahi ngaue langa fakalotofonua, 'a ia kuo kamata ke ha mai hono ola. 'I he'ene pehe leva, 'oku taumu'a 'a Siaina ki ha holo 'i he' enau tupu faka'ekonomika 'i he ta'u ni ko e peseti 'e 8. Ko e tupu ko eni 'e fakautuutu ange ai 'a e lahi ange 'o e mahu'inga 'o e pa'anga Siaina (Yuan), 'a ia 'e kau lelei eni ki he ngaahi fonua hange ko Tonga 'a ia 'oku 'i ai honau mo'ua 'i he pa'anga Siaina.

'I hono fakakatoa, fakatatau ki he fakafuofua 'a Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga, ko e tupu faka'ekonomika 'i he ngaahi fonua langalanga hake mo kei fakalakaka 'e 'i he peseti 'e 6.25 'i he 2008 ki he peseti 'e 3.25 'i he 2009. Ko e tupu si'isi'i eni fakatatau ki he holo 'a e fiema'u ki he koloa hu atu, holo e mahu'inga 'o e koloa fakanatula pea to e si'isi'i ange 'a e fiema'u fakapa'anga.'I he tafa'aki 'e taha ko e makatu'unga malohi faka'ekonomika 'i he ngaahi fonua lahi na'a ne matu'uaki e ngaahi peauta fakafokifa. Neongo ko e ngaahi fonua fakalakalaka lahi 'oku nau lolotonga 'i he tu'unga ma'ulalo, ka ko'enau tupu faka'ekonomika 'oku fakafuofua ia ke lelelange ka 'e kei si'isi'i pe.

'Oku lahi foki 'a e ngaahi fakamatala fakafuofua ki he 'ekonomika fakamamani lahi 'e kamata ke kake mamalie pe 'i he 2010, mo e tupu vave 'o a'u ki he peseti 'e 3 (mei he peseti 'e 0.5 he lolotonga ni). Kaekehe 'oku pehe 'e he kau mataotao, ko e tu'u ki he kaha'u 'a e 'ekonomika 'oku kei ta'epau pea ko e taimi mo e vave 'o e fakaakeake ni 'e fakatefito ia 'i ha tu'utu'uni fakangaue fakapotopoto.

3.0 KO E TU'UNGA FAKA-'EKONŌMIKA 'I HE PASIFIKI MO 'ESIA

Fakatatau ki he ngaahi kalafi fakamamani lahi, 'oku fakafuofua 'e tuai ange mo holo 'a e tupu faka-'ekonōmika ki he ngaahi fonua 'Esia mo e Pasifiki ki he 2009/10. 'Oku hangehange ko e lahitaha 'o e ngaahi fonua ni te nau malava pe ke nau haofaki mei ha hoko ha to lalo faka-'ekonōmika, makatu'unga mei he palopalema fakapa'anga 'oku lolotonga hoko 'i 'Amelika.

'Oku fakafuofua 'a e Kosiliō Fakatahataha Faka-'ekonōmika 'a e Pasifiki' 'e tupu 'aki pe 'a e peseti 'e 1.2 'i he 2009, 'i hono fakahoa ki he peseti 'e 3.5 'i he 2007 mo e 2008. Ko e to lalo ko 'eni 'a e fakatupu koloa, 'oku taki ai 'a 'Amelika, 'a ia 'oku fakafuofua ke holo 'aki ha peseti 'e 0.5 'i he ta'u 2009. 'I hono fakahoa ki 'Esia Hahake 'oku fakafuofua 'e 'i ai 'a e tupu peseti 'e 3.4 'i he ta'u 2009, meimei ke ma'ulalo 'aki 'a e peseti 'e 0.05 mei he 2008.

Kuo a'usia foki 'e Nu'usila mo 'Aositelelia 'a e to lalo faka'ekonōmika. Ko ha sekitoa fakapa'anga malohi mo ha ngaahi fokotu'utu'u faka-'ekonomika totoivi, te ne malava ke ne haofaki'i 'a Aositelelia mei ha to lalo faka'ekonomika, hange ko ia 'oku hoko he ngaahi fonua fakalakalaka kehe'. Ka ko ha vaha'a taimi 'oku to lalo faka'ekonomika pea lahiange ai 'a e kau ta'ema'ungaue,' 'oku mahino 'e faingata'a ke ta'ota'ofi. Ko e tupu faka'ekonomika' 'oku fakafuofua 'e holo 'aki ofi he peseti 'e 1.0 ki he 2009. Ko ia ai' 'oku fakafuofua ko e ngaahi fokotu'utu'u fakalelei faka'ekonomika, mo ha fakaakeake faka'ekonomika fakamamani lahi te ne fakafaingamalie'i 'a e 'ekonomika 'a 'Aositelelia,' ke ake mamalie mai 'o fakafuofua ki ha tupu peseti 'e 0.75 'i he ta'u 2010.

Ko e fakafuofua ki Nu'usila' 'oku 'i he tu'unga ma'ulalo. Ko e holo ko eni 'i he tu'unga'oku 'i ai 'a e noo fakamamani lahi kuo' ne to'o ai 'a e faingamalie ko ia na'e fakafalala ai 'a Nu'usila 'i he ngaahi noo fakatu'apule'anga, 'a ia na'a ne poupou'i 'a e fiema'u taautaha he ta'u 'e hongofulu kuo osi'. Ko hono ola' kuo fakafuofua 'e holo'aki 'a e 'ekonomika 'a Nu'usila 'aki 'a e peseti 'e 2.8 'i he ta'u lolotonga, pea 'alu hake 'a e kau ta'ema'ungau ofi ki he peseti 'e 8 'i he vaeua'anga 'o e 2010. 'Oku fakafuofua 'e 'i ai 'a e kake mei he tolalo faka'ekonomika ni 'i he faka'osi'osinga 'o e ta'u', pea ake mai 'o tu'uma'u he vaeua'anga 'o e 2010.

Ko e ngaahi hoha'a lahi ko ia ki he hikihiki 'o e totongi koloa 'i he Pasifiki 'i he konga kimu'a 'o e 2008 kuo molea atu 'a ia ko e ongoongo fakafiefia eni. Ko e hikihiki 'a e mahu'inga 'o e koloa 'oku fakafuofua ke kake 'aki ha peseti 'e 2.3 he 2009, hili 'a e hiki peseti 'e 3.7 'i he ta'u kuo 'osi.

4.0 MAKATU'UNGA 'O E 'EKONOMIKA FAKALOTOFONUA

'Oku fakamatala'i heni 'a e tu'unga 'o e tupu faka-'ekonomika ki he 2008/09. 'Oku faka-tefito 'a e fakamatala ni mei he ngaahi fika totonu ki he 'uluaki mahina 'e valu (8) 'o e ta'u faka-pa'anga 2008/09, pea mo e ngaahi fika fakafuofua ki he toenga 'o e mahina 'e fa (4) faka'osi, ke ma'u mei ai ha fakafuofua fe'unga ki he ta'u.

Teipile 1: Kongokonga lalahi 'o e koloa ngaahi fakalotofonua (T\$m)

	05/06	06/07	07/08	08/09	08/09
	Fika Totonu	Fika Totonu	Fika Totonu	Fakafuofu a mei he ta'u kuo'osi	Fakafuofua hili hano toe vakai'i
Ngaahi Sekitooa					
Ngoue, Me'akai, Vaotata, Toutai	68.7	68.1	65.9	66.3	68.1
Sekitooa Langa mo e Keli'anga Maka	21.6	20.3	21.7	23.7	25.7
Fefakatau'aki, Falekai mo e Ho'otele	39.7	41.9	41.8	42.8	37.9
Fefononga'aki mo e Fetu'utaki	22.7	23.2	24.6	26.0	23.9
Fakapa'anga mo e Koloa	31.3	29.8	31.3	32.8	32.2
Pule'anga	44.0	36.4	36.7	37.1	44.1
Me'a Kehe	40.6	40.6	41.4	42.2	34.1
Fakakatoa	268.6	260.1	263.3	271.1	266.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potunga Sitetisitika fFika Totonu) & Potungau Pa'anga mo e Palani Fakafonua(Fakafuofua)

4.1 Feliliuaki 'i he Sekitooa Fakatupu Koloa

'I he ngaahi fika fakafuofua ki he ta'u faka-pa'anga 2008/09, 'oku pehe 'e holo'aki e peseti 'e 1.7 'a e tupu faka-ekonomika 'i he sekitooa fakatupu koloa. Ka 'i he vakai ko ia ki he ta'u faka-pa'anga 2009/10, 'e fe'unga mo e peseti 'e 0.1 'ene kake mai. 'Oku makatu'unga 'a e fakafuofua ni 'i he to e kake mai 'a e sekitooa Ngoue ke fenapasi mo e lahi 'o e fiema'u fakalotofonua.

'I he kaha'u vave mai, 'oku 'i ai e faka'amu ki he lahi ko ia 'o e fiema'u faka-lotofonua, ke to e fakalahi 'a hono to 'o e vesitapolo tu'ufonua koe'uhi ke hu atu ki he kainga Tonga nofo 'i muli. Ki hono tokoni'i 'o e faka'amu ni, kuo ngaue fakataha ai 'a e Pule'anga mo e ngaahi fonua tokoni, tautefito ki he polokalama STABEX pea mo e ngaahi sekitoa taautaha ki he ngaahi founa ke to e leleiangi ai hono huatu ki tu'apule'anga 'o e ngoue.

Ko e ngaahi ngaue 'i he sekitoa fakatupu koloa 'i he 2008/09 'oku ha mai 'a e holo 'i he 'elia 'e ua:

- Tefito'i koloa hu atu – hina – na'e holoa ai pe koe'uhi ko e mamafa e totongi hono ngaohi, pea mo e totongi hono uta atu, pehe ki he kongia lahi na'e uesia kimu'a pea toki tu'uta 'i he maketi na'e fakatau atu ki ai. Ne ha foki mo e holoa 'i he hu atu 'o e ngoue vanilla mo e kava. Ko e ngaahi fakamatala ki he holoa 'i he ngaue'anga ni, 'oku kau ki heni 'a e tu'u lavea ngofua ki he mahu'inga 'o e koloa, lahiange e fe'au'auhi faka-mamani lahi pea mo to e mamafa foki 'o e totongi ki he ngaahi koloa 'oku tokoni ki he fa'u koloa pea mo e totongi fe'aveaki koloa.
- Na'e holoa ai pe mo e hu atu 'o e ika, koe'uhi ko e ngaahi palopalema felave'i mo e ngofua ki he maketi, ngaahi faka-fe'atungia 'i hono hu mai e ngaahi naunau toutai (hange ko e 'aisi mo e mata'u), mamafa e totongi lolo pea mo e si'isi'i ange lahi 'o e ika. Na'e holoa foki e lahi e ika na'e hu atu ki he maketi 'i 'Amelika koe'uhi ko e kei hokohoko atu e to lalo faka'ekonomika 'a e fonua. Kuo 'i ai foki mo e maketi fo'ou kuo fakaava mai mei Dubai mo Siaina neongo 'oku kei si'i pe.

Kuo 'i ai ha ngaahi fakakaukau fo'ou kuo fokotu'u ke langa'i 'a e sekitoa ko eni 'a ia 'oku fakaikiiki atu he kongia 5.

4.2 Hokoatu e Polokalama Fakalelei Faka-'ekonomika mo e Fakalelei ki he Sekitoa 'a e Pule'anga

Kuo kamata pea hokohoko atu ai pe he ta'u ni 'a hono fakahoko 'e he Pule'anga e ngaahi ngaue ke tokoni'i 'a 'ene taumu'a ke hakeaki'i 'a e sekitoa taautaha ke nau tataki 'a e fakalalakaka faka'ekonomika. 'Oku kau heni 'a e:

- Hoko atu 'a hono fakahoko e ngaahi fakalelei ki he tute mo e tukuhau vahenga – tautefito ki he fokotu'u 'o e ngaahi totongi tute fo'ou mo e holoki e totongi tukuhau ki he ngaahi kautaha;
- Hokohoko atu hono pule'i 'a e tafa'aki fakapa'anga 'a e Pule'anga (kau ai 'a e fakalelei ki he tafa'aki pule'i 'o e pa'anga 'a e Pule'anga mo e anga hono ngaue'aki) mo e fakalelei ki he sekitoa 'a e Pule'anga (hange ko e fakalelei ki he ngaahi 'aho malolo, mo to e lahiange pea leleiangi 'a e fai fatongia 'a e pule'anga 'aki hono feinga ke leleiangi 'a e fakahoko fatongia). Ko e vahe ono 'e taha 'o e 'ekonomika 'a Tonga ko e ngaahi ngaue ia 'a e Pule'anga, 'a ia ko e ngaahi fokotu'utu'u ki ha toe fakalalakaka ange mo to e leleiangi 'a e sekitoa ni 'e kau lelei fakahangatonu ia ki he pa'anga humai 'a e fonua.
- Ko hono tuku ki tu'a 'o fakalele fakatautaha 'a e ngaahi ngaue 'a e pule'anga, hange ko e ngaue ki he hala pule'anga.
- Fakalelei 'o kau ai 'a hono fakalele fakatautaha 'o e ngaahi Kautaha Fakapisinisi 'a e Pule'anga, 'a ia he'ikai to e 'i ai ha tu'utu'uni ngaue fakapule'anga ki hono kei fakalele 'e he Pule'anga.
- Ke to e femahino'aki ange 'a e Pule'anga mo e ngaahi sekitoa fakatautaha 'o fakafoua mai hange ko e Kautaha 'a e Ngaahi Pisinisi mo e Ngaahi Ngaue'anga mo e Kosilio ki he Fakalalakaka Faka'ekonomika Fakafonua.

Ko e lao fo'ou ko ia ki he tute mo e tukupau vahenga na'e kamata 'i Fepueli 2008. Ko e feliliuaki ko eni ki he lao kuo 'osi kakato hono fakahoko. 'Oku kau heni 'a e liliu ki he tukupau vahenga, to'o 'a e tute ki he ngaahi koloa me'angaue lalahi mo hono to e holoki 'a e tukupau ki he ngaahi kautaha. Ko e ngaahi liliu ni 'oku ne faka'ai'ai 'a e tupu faka'ekonomika 'i hono tukupau e fakamole ki he fakalele 'o ha pisinisi.

'I he patiseti 'o e 2008 na'e fakahoko ai 'e he pule'anga hono tuku ke fakalele mei tu'a 'o e monomono 'o e hala mo e langa ki he ngaahi sekitoa fakatautaha, ko e kongia ia hono faka'ai'ai kinautolu ke nau kau mai hono ngaue'i 'o e 'ekonomika. Ko e ngaahi fakalelei ko 'eni 'e lelei ange ki he kau totongi tukupau, pea ke nau ma'u ha tupu lelei mei he'enua pa'anga 'aki hono faka'ai'ai ha 'ilo fo'ou mo ha fe'au'auhi 'i he fakahoko ngaue.

'Oku to e faka'ai'ai foki 'e he Pule'anga 'a e kau mai 'a e ngaahi sekitoa taautaha ki hono ngaue'i 'o e 'ekonomika, 'aki hono tuku atu ke fakalele fakatautaha 'o e ngaahi pisinisi 'a e pule'anga, 'o 'ikai to e ai ha mafai 'o e pule'anga ki hono fakalele. 'I he ta'u kuo'osi na'e kau ai hono tukuatu 'o e Kautaha Leiola, fakatau atu 'a e fale misini 'o e Pule'anga. Na'e to e fakatau atu foki 'o e 'inasi 'o e pule'anga 'i he Westpac Pangike 'o Tonga.

Ko e Kosilio ki he Fakalalakala Faka'ekonomika Fakafonua na'e fokotu'u ke ne pouaki 'a e tupu faka'ekonomika 'aki hono fakatokanga'i papau mo fokotu'u ki he Kapineta ha ngaahi fakakaukau ki he fakalalakala 'a e ngaahi sekitoa taautaha ki he'enua tataki 'a e tupu faka'ekonomika. 'Oku kau foki 'i he memipa he kosilio ni ha ngaahi kautaha 'a e pule'anga mo fakatautaha pea kuo fakamo'oni'i 'a e lahiange 'o 'enua ngaahi fengau'e'aki mo e fetu'utaki.

4.3 Tolo'i hono to e langa 'o Nuku'alofa

Kuo kamata hono toe langa 'o loto Nuku'alofa 'a ia kuo kamata 'i ha feitu'u 'e ua mo ha ngaue ki he hala. Na'e hoko 'a e toloi ni ke to e maau ange ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u mo e alelea. Kau ai 'a e alelea mo e kau ma'u kekelele mo kinautolu 'e no atu ki ai 'a e pa'anga.

Ko e fealelea'aki mo e ngaahi kautaha langa 'oku ne fakafaingamalie'i 'a e kau langa fakalotofonua (kau ai e kau ngaue mo e ngaahi naunau fakalotofonua) ke nau toe fiemalie ange. Ko e ola 'o e fealelea'aki ko eni, tu'unga he 'oku to e lahi ange e ngaue ke fakahoko.

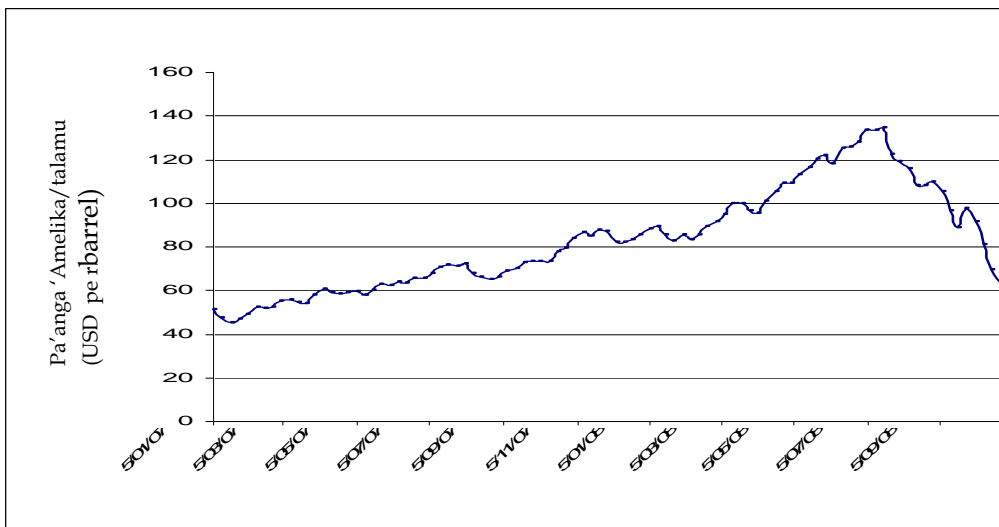
Ko e toloi ko eni 'a e fakahoko 'o e ngaue langa ko hono ola eni 'e ha mai 'i he 2009/10 mo e ngaahi ta'u ka hoko mai.

4.4 Ko e hikihiki 'o e totongi lolo mo e totongi koloa

Ko e ngaahi me'a lalahi na'e hoko 'i he 'ataakai faka'ekonomika ki he 2008/09 ko e hikihiki ma'olunga ange 'o e totongi 'o e lolo mo e me'akai 'i tu'apule'anga. 'I he hikihiki ko eni 'o e ongo totongi ni, na'e ma'u pe 'e Tonga ha fiemalie ko e'uhi ko e ngaahi koloa na'e makatu'unga ai 'a e hiki lahi 'i he totongi (hange ko e laise), 'oku 'ikai ko ha kongia ia 'o e tefito'i me'atokoni 'a Tonga. 'Oku lahi fe'unga pe foki mo e kekelele 'oku 'ikai faka'aonga'i, ki ha ngoue fakalotofonua ke haofaki ai 'a Tonga mei hano uestia 'i he hikihiki 'i he totongi 'o e koloa me'akai. Na'e to'o foki 'e he pule'anga 'a e tute ki hono hu mai 'o e kakano'i manu ko e'uhi ke tokoni ki he kakai 'i he hikihiki 'o e totongi fakavaha'apule'anga 'o e koloa me'atokoni.

Kaekehe na'e 'ikai hao 'a Tonga ia mei he hikihiki ko eni 'i he totongi 'o e lolo 'i tu'apule'anga, 'a ia na'e mei ofi ke liunga tolu 'i he vaha'a 'o Sanuali 2007 mo 'Aokosi 2008. (Vakai ki he fakatata 1). 'Oku fakafalala foki 'a Tonga 'i he lolo ke ngaue'aki ki he fefononga'aki mo e fakalele 'o e ma'u'anga 'uhila. Neongo ko e hikihiki ko eni 'a e totongi, na'e ma'ulaloange pe ia 'i he nga'unu 'a e totongi fakamamani lahi, ka ko e ngaahi ngaue'anga lahi na'a nau fe'ao pe mo e hiki lahi he totongi, 'o hoko ai ha holo he fiema'u pea to e uestia e

tupu 'oku ma'u 'i hono fakalele 'o e ngaahi pisinisi. Na'e uesia lahi foki heni 'a e sekitoa toutai mo e ngaahi'anga koloa, 'a ia 'oku na ngaue lahi 'aki 'a e ivi faka'uhila.

Fakatata 1: Totongi 'o e lolo 'i Tu'apule'anga

Na'e faka'ata ai foki 'e he Pule'anga 'a e tute 'ekisia ki he lolo ki he kau fefolau'aki 'i tahi mo e folau vakapuna, ke 'oua 'e fu'u uesia 'i he hikihiki ko eni 'o e totongi 'o e lolo. Na'e to e tokoni foki 'a e Pule'anga ki he kau ma'u 'uhila, mo e lolo ki he sekitoa toutai.

4.5 Tupu 'i he Takimamata

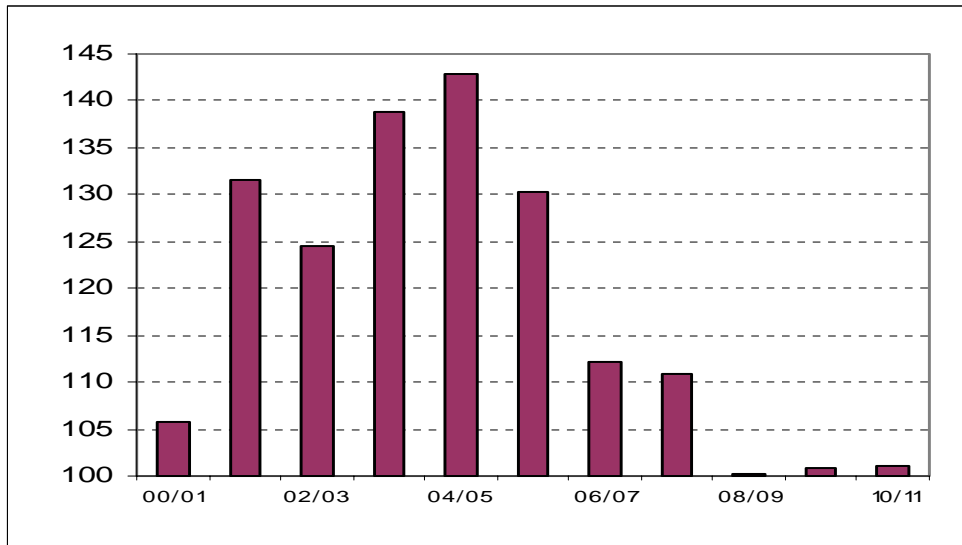
Ko e sekitoa takimamata 'oku fakafuofua ia 'e tupu, pea ko e tokolahi 'o e kau folau 'eve'eva 'e tupu peseti 'e 13.9. Neongo 'oku uesia fakamamani lahi 'a e ngaue fakatakimamata ko e 'uhi ko e lahiange ta'epau 'o e ngaue mo e ma'olunga 'o e totongi lolo, 'oku hangehange 'oku ta'imalie 'a Tonga he ngaahi me'alahi kau ai:

- Fakatokanga'i 'a Tonga he kau folau 'eve'eva mei Nu'usila mo 'Aositelelia ko e taulanga ofi taha mo ma'ama'a taha ia ki he folau. 'E lahi ange heni 'a e fiema'u ki ha folau 'eve'eva ki Tonga 'i ha feitu'u mama'o ange tautefito ki he kau folau 'oku fakangatangata 'enau patiseti.
- 'Oku ai 'a e tokanga ki he valau faka-politikale 'i Fisi 'e hoko ia ko ha 'uhinga ke lahi ai 'a e kau folau 'eve'eva ki Tonga pea mo hono fakahoko mai e ngaahi konifelenisi 'i he Pasifiki ki Tonga ni

4.6 Holo 'i he talafi pa'anga mei muli

'I he hili ko ia 'a e tupu peseti 'e 9 'a e talafi pa'anga mei muli 'i he 2007/08, 'oku fakafuofua 'e holo peseti 'e 6.6 'i he 2008/09. Neongo e ta'efakafiemalie 'o e holo ni pea 'oku 'ikai ha ofo ai he 'oku meimei fakatefito e talafi pa'anga mei he tu'unga faka'ekonomika, mo e malu 'a e ngaue 'a e kau Tonga ko ia 'oku nau 'i he fonua 'oku talafi mei ai 'a e pa'anga. Ko e konga lahi foki 'o e kau Tonga 'oku nau talafi pa'anga mei muli, 'oku nau 'i he ngaahi fonua ko ia 'oku to lalo faka'ekonomika 'i he 2008/09, pea ko e holo ko eni 'oku 'osi fai pe 'a e 'amanaki ki ai. 'Oku kau atu mo e feto'aki 'o e fetongi pa'anga ki he holo ni.

Ko e talafi pa'anga mei muli 'oku ha mahino ia 'i he ngaue faka'ekonomika 'oku nau fakamole ki ai, tautefito ki he fanga ki'i sekitoa iiki hange ko e ngaue langa, komesiale, hotele mo e falekai, fetu'utaki moe fefononga'aki.

Fakatātā 1: Talafi Pa'anga Mei Muli (Mahu'inga Totonu)
Ma'u'anga Fakamatala : Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

4.7 Ola Faka'ekonomika 'a e Hilifaki Kalauni

'I he ngaahi fekumi 'a e Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua, na'e ha ai 'a e kaunga lelei faka'ekonomika 'a e hilifaki kalauni 'o 'Ene 'Afio Siaosi Tupou V.

'Oku fakafuofua na'e 'omi 'e he hilifaki kalauni 'a e kau folau 'eve'eva 'e 1,800 'o lahi ai 'a e pa'anga na'e ma'u mei he takimamata ofi ki he pa'anga 'e \$2.1 miliona ('oku fe'unga hono uesia faka'ekonomika mo e pa'anga 'e \$1.3 miliona) pea to e hiki ai mo e pa'anga talafi mei muli 'o ofi ki he \$5.1 miliona ('aia na'a ne 'omi ha uesia faka'ekonomika fe'unga mo e pa'anga 'e 3.1 miliona).

Ko e uesia faka'ekonomika ko ia fe'unga mo e pa'anga 'e \$4.4 miliona 'oku ne holoki'aki 'a e pa'anga 'e \$2.0 miliona 'a e fakamole faka'ekonomika 'o e ngaahi ngaue 'i he Hilifaki Kalauni (fakamole totonu mo e pa'anga humai 'e ngali mole). Ko e pa'anga 'e \$2 miliona ko e fakamole faka'ekonomika ia makatu'unga 'i ha fakatotolo mei tu'apule'anga fekau'aki mo e mahu'inga 'o e pa'anga humai na'e ma'u mei he tute. 'I hono fakakatoa ko e Hilifaki Kalauni na'a ne 'omi ha lelei faka'ekonomika 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e \$2.4 miliona.

5.0 FA'UNGA 'O E TUPU FAKA-'EKONOMIKA 'I HE NGAahi SEKITOA.

'I he konga ki mu'a 'oku ne vakai'i ai e tu'unga faka'ekonomika 'o Tonga 'i he ngaahi ta'u kuo maliu atu, ka ko e konga ko eni 'oku vakai ai ki he ngaahi fakafuofua 'o e tu'unga faka'ekonomika ki Tonga ki he ngaahi ta'u 'oku hanganaki mai.

Ko e Fika Totonu mo e Fakafuofua ki he tupu faka-'ekonomika 'a e fonua

Ko e fika totonu mo e fakafuofua ki he tu'unga faka'ekonomika 'i he ngaahi sekitoa mo e fanga ki'i sekitoa iiki 'oku fakaikiiki atu 'i he tepile 'i lalo.

Tepile 2: Tupu Faka'ekonomika 'i he ngaahi sekitoa (%)

	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09	2008/09	2009/10	2010/11
	Fika Totonu	Fika Totonu	Fika Totonu	Fakafuofua mei he ta'u kuo'osi	Fakafuofua hili hano toe vakai'i	Fakafuofua	Fakafuofua
Sekitoa Fakatupu Koloa	-0.9	-0.9	-3.2	0.7	-1.7	0.1	1.0
Ngoue, Me'akai, Vaotata & Toutai	-0.9	-0.9	-3.2	0.7	-1.7	0.1	1.0
Sekitoa Ngaohi'anga Koloa	-0.8	-3.5	4.5	6.4	0.5	1.7	2.4
Keli'anga Maka	-2.6	-6.3	6.9	10.6	6.3	11.0	8.0
Koloa Ngaohi Fakalotofonua	0.8	-0.5	1.0	1.0	-6.3	-5.0	0.1
'Uhila mo e Vai	2.9	0.9	3.0	5.0	3.0	3.2	5.0
Ngaue Langa	-2.6	-6.3	6.9	9.6	2.4	3.3	2.2
Sekitoa Ngaahi Ngaue	2.0	-4.0	2.4	3.0	1.2	2.3	2.4
Fefakatau'aki, Falekai & Hotele	1.8	5.5	-0.1	2.3	0.5	2.0	3.2
Fefononga'aki & Fefakatau'aki	2.6	2.0	6.0	6.0	2.5	7.0	3.4
Fakapa'anga & Ngaahi Koloa	2.9	-4.7	5.0	5.0	2.1	1.2	2.1
Pule'anga	-0.3	-17.3	1.0	1.0	0.5	1.0	2.0
Fakafiefia & Ngaue Taautaha	4.6	3.0	3.0	3.0	1.9	1.8	1.8
Kau ma'u 'api	2.3	2.4	2.4	2.4	1.3	1.4	1.4
To'o: Sevesi 'a e Pangike	0.2	10.9	5.0	5.0	2.0	0.8	4.0
Fakakatoa	0.8	-3.2	1.2	3.0	0.4	1.7	2.0

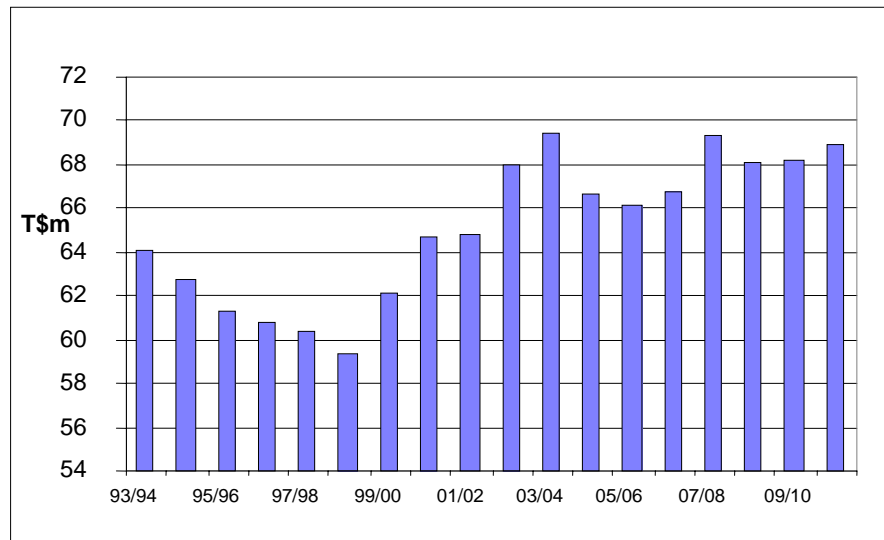
Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga (Fika Totonu) mo e Palani Fakafonua (Fakafuofua)

5.1 Ngoue

Ko e tokoni 'a e sekitoa Ngoue ki he Fakakatoa 'o e Koloa Fakalotofonua ki he 2008/09 na'e fe'unga ia mo e peseti 'e 24.1. Na'e holo'aki foki 'e he sekitoa ni 'aki 'a e peseti 'e 1.7 'i he 2008/09 pea 'oku fakafuofua 'e 'i ai e tupu peseti 'e 0.1 'i he 2009/10.

'Oku fakafuofua 'e 'i he tu'unga tatau pe 'a e ola 'i he sekitoa ni ki he 2009/10 pea 'e toki foki hake ki he peseti 'e 1 'a e tupu faka'ekonomika kamata mei he 2010/11.

Lolotonga 'a e faka'alongaua 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fo'i hina, ko e ngaahi ngoue kehe 'oku nau tokoni'i malohi 'a e sekitoa ni, 'oku kau heni 'a e ngoue foha, lu mo e niu. Ko e ngaue fakalalakaka ko eni na'e tokonia fakapa'anga mei he 'Iunioni 'a 'Iulope ka e fakafou mai 'i he Stabex. 'Oku kau heni hono to e to 'o e vanila pea mo hono tauhi pehe ki he naunau fakatolonga ki he koloa hu atu.

Fakatātā 2: Ngoue, Vaotātā & Toutai

Ko e ngaahi naunau ko eni te ne tokoni'i 'a e koloa 'a Tonga, ke a'usia 'a e tu'unga fakavaha'apule'anga, pea malava ke hu ki he maketi 'Aositelelia mo Nu'usila. 'I he lolotonga ni 'oku tokolahi 'a e kakai Tonga 'oku nau fiema'u 'a e ngaahi koloa ko eni.

5.2 Toutai

Ko e tokoni 'a e sekitoa Toutai ki he Fakakatoa 'o e Koloa Fakalotofonua ki he 2008/09 na'e fe'unga ia mo e peseti 'e 1.5. Na'e holo'aki foki 'e he sekitoa ni 'a e peseti 'e 24.1 'i he 2008/09 pea 'oku fakafuofua 'e 'i ai e tupu peseti 'e 5.0 'i he sekitoa ni he 2009/10.

Hili 'a e to lalo 'a e sekitoa ni 'i he 2008/09, 'oku fakafuofua 'e peseti 'e 5 he 2009/10. 'Oku makatu'unga 'a e fakafuofua ni mei he ngaahi me'a na'a ne holoki 'a e tupu faka'ekonomika 'i he ta'u 'e ua kuohili (ma'olunga ange 'o e totongi lolo, faingata'a ange hono ma'u mai 'o e naunau toutai mo e maketi fakalotofonua) 'a ia 'oku kamata ke kake mai koe'uhi ko e holo 'i he totongi lolo 'i tu'apule'anga, pea mo e to e 'i ai 'a e maketi fo'ou hange ko Siaina mo Dubai.

Neongo e ngaahi 'uhinga ko eni, ko e anga e vakai ki he toutai, 'oku tu'u veiveiua koe'uhi ko e lahi e fakafalala he ngaahi me'a 'oku 'ikai ke tau lava 'o mapule'i, hange ko e tu'unga 'o e 'ea pea pehe ki he holoa 'a e ika 'oku ma'u mei 'oseni.

Ko hono hu atu 'oe ngaahi koloa ko eni 'o 'oseni 'oku fakafuofua 'e tatau pe.

5.3 Koloa Ngaohi Fakalotofonua

Ko e tokoni 'a e sekitoa Koloa Ngaohi Fakalotofonua ki he Fakakatoa 'o e Koloa Fakalotofonua ki he 2008/09 na'e fe'unga ia mo e peseti 'e 3.4. Na'e holo'aki foki 'e he sekitoa ko eni e peseti 'e 6.3 'i he 2008/09 pea 'oku fakafuofua 'e to e holoange 'aki e peseti 'e 5.0 'i he 2009/10.

Ko e sekitoa ki he Koloa Ngaohi Fakalotofonua 'a Tonga ni 'oku si'isi'i, pea 'i he fakautuutu ko ia hono hu mai 'o e koloa 'oku ma'ama'a ange mei tu'apule'anga na'e holo ai 'a e sekitoa ni 'i he ngaahi ta'u kuo maliu atu. Hange ko e ngaahi fonua lahi he pasifiki, ko e ngaohi'anga koloa ke hu atu ki tu'apule'anga 'oku faingata'a, koe'uhi ko e ngaahi naunau ke fa'u'aki pea mo e ngaahi maketi ke hu ki ai pea to e mamafa foki 'a e totongi uta. 'I he'ene pehe 'oku fakatefito 'a e sekitoa ngaohi'anga koloa, 'i he ngaahi tafa'aki 'oku ala ngaue'aki ai 'a e ngaahi koloa fakalotofonua, makatu'unga 'i he mamafa ange 'o e koloa humai.

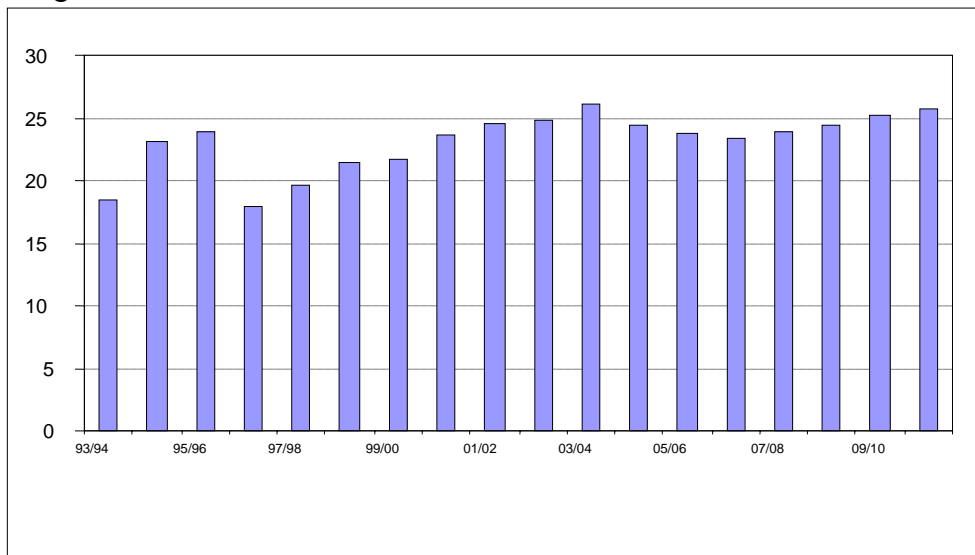
Neongo na'e kau lelei ki he sekitoa ni 'a e ngaahi liliu ko ia 'i he ta'u kuo'osi ki he tukupau vahenga mo e tute, pea mo hono tuku atu 'a e ngaahi ngaue 'a e pule'anga ki tu'a, ko e sekitoa ko eni 'oku kei fakamamafa pe 'ene fakafalala 'i he 'uhila mo e fefononga'aki pea 'i he'ene pehe 'e kei uesia pe makatu'unga 'i he hiki e totongi 'o e ma'u'anga ivi ki he 2008/09.

Ki hono fakakake 'a e ngaue faka'ekonomika 'i he sekitoa ni, kuo fokotu'u ai 'e he Kosilio ki he Fakalalakala Faka'ekonomika Fakafonua ha ki'i komiti ke nau tokanga'i 'a e sekitoa ni mo fokotu'u mai ha ngaahi taumu'a te ne malava ke fakalelei'i.

5.4 Sekitoa Langa

Ko e tokoni 'a e sekitoa Langa ki he Fakakatoa 'o e Koloa Fakalotofonua ki he 2008/09 na'e fe'unga ia mo e peseti 'e 9.2. Na'e tupu'aki foki 'e he sekitoa ni e peseti 'e 2.4 'i he 2008/09 pea 'oku fakafuofua 'e to e tupu'aki e peseti 'e 3.3 ki he 2009/10.

'I he fakatata 4, ko e sekitoa Langa 'oku fakafuofua 'e tu'uma'u pe 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai, makatu'unga 'i he hokohoko atu e ngaahi ngaue langa ki he ngaahi falelotu, langa faka-pule'anga mo e ngaahi langa fakataautaha. Ko e tupu 'a e sekitoa ko eni 'e to e kake 'i he lolotonga langa ko eni 'o Nuku'alofa.

Fakatata 3: Ngaue Langa (T\$m)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

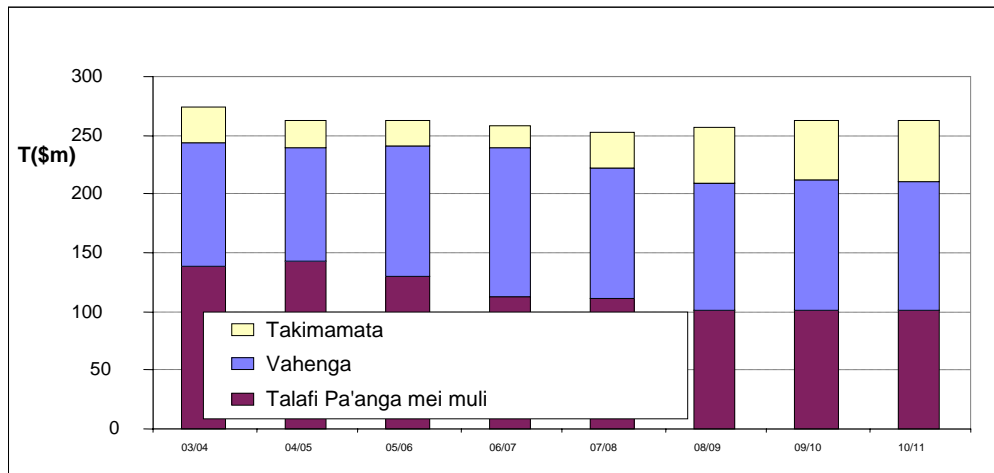
Neongo 'a e mahu'inga ke to e langa fo'ou 'o Nuku'alofa, 'i he vakai faka'ekonomika, ka ko e langa 'e fakahokohoko ia (fakatatau ki he'enua uesia e tu'unga faka'ekonomika), langa falelotu, langa 'a e pule'anga mo e langa fakafonua ne 'osi palani (kau ai e hala, fakalelei'i e vai mo e ngaahi senita faka-falemahaki) mo e ngaahi 'api nofo'anga foki.

5.5 Ngaue Faka-Komesiale, Falekai moe Hotele

Ko e tokoni 'a e sekitoa Ngaue Faka-komesiale, Falekai mo e Hotele ki he Fakakatoa 'o e Koloa Fakalotofonua ki he 2008/09 na'e fe'unga ia mo e peseti 'e 14.3. Na'e tupu'aki foki 'e he sekitoa ko eni e peseti 'e 0.5 'i he 2008/09, pea 'oku fakafuofua 'e to e tupu'aki e peseti 'e 2.0 ki he 2009/10.

Ko e ngaahi feliuliaki 'i he talafi pa'anga mei muli, hiki vahenga pea mo e takimamata na'a ne tataki 'a e ngaue 'a e sekitoa ko eni. Ko e felave'i mahu'inga 'o e ngaahi me'afua ko eni 'oku fakamatala mahino 'e he fakatata 'i lalo. Ko e vahenga lolotonga 'a e kakai 'o e fonua ko e konga mahu'inga ia he pa'anga hu mai 'a e fonua, kaekehe, ko e pa'anga 'oku hu mai mei he takimamata, 'oku fakafuofua 'e fakautuutu hono mahu'inga ki he sekitoa ni. 'E kake ai pa'anga

'e ma'u mo e tupu 'i he ngaahi falekai mo e hotele ko e'uhi ko e leleiangē felave'i 'a e ngaahi ngaue ni ki he takimamata.

Fakatä 4: Vahenga, Talafi Pa'anga Mei Muli
 Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

Ko e fakafuofua ki he liliu he ngaahi ma'u'anga pa'anga hu mai ki he fonua 'oku ha atu 'i lalo:

Tepile 3: Feliliuaki 'i he ma'u'anga pa'anga 'a Tonga

	06/07	07/08	08/09	09/10	10/11
Talafi Pa'anga	-9%	9%	-7%	-1%	7%
Takimamata	-1%	27%	14%	5%	5%
Vahe Makehe	6%	3%	2%	-1%	7%
Vahe Fakapule'anga	-4%	3%	6%	3 ¹ %	3%
Fakamole mei he Fakatokosi'i 'o e kau Ngaue Fakapule'anga (06/07)		-40%	-100%	0%	0%
Hilifaki Kalauni	0%	100%	100%	-100%	0%
Fakakatoa	2%	7%	-2%	-1%	6%

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Neongo 'a e fakafuofua ko ia ki he holo peseti 'e 1 'a e pa'anga hu mai ki Tonga 'i he 2009/10, ko e fakafuofua ki he sekitoa ni 'e tu'uma'u pe, pea 'e tupu 'aki e peseti 'e 0.5. Ko e sekitoa ni foki 'e to e kake 'i he fakalelei vahenga 'i he 2010/11 mo e ngaahi ta'u ka hoko mai.

5.6 Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga

Ko e tokoni 'a e sekitoa ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga ki he Fakakatoa 'o e Koloa Fakalotofonua ki he 2008/09 na'e fe'unga ia mo e peseti 'e 16.6. Na'e tupu'aki foki 'e he sekitoa ko eni 'aki e peseti 'e 0.5 'i he 2008/09 pea 'oku fakafuofua 'e to e tupu'aki e peseti 'e 1.0 'i he 2009/10.

Ko e sekitoa ki he Ngaahi Ngaue 'ae Pule'anga 'oku fakafuofua 'e tupu'aki e peseti 'e 0.5. Ko e fakafuofua ni 'oku makatu'unga ia 'i he palani 'a e Pule'anga ke fokotu'u ha 'ataakai faka'ekonomika ke to e fakalalakalakaange ai 'a e tupu faka'ekonomika. Ko e ngaahi fokotu'utu'u ki he liliu 'o e tu'utu'uni ngaue 'a e Pule'anga (kau heni 'a e fakalelei vahenga peseti 'e 10 he ko e konga eni 'o e Polokalama Fakalelei Faka'ekonomika 'a e Sekitoa

¹ Kuo fanongonongo foki 'e he Pule'anga 'a e hiki vahenga ko eni.

Fakapule'anga mo hono to e holoki 'a e lahi ko ia 'o e ngaahi 'aho malolo) te ne malava ke fakakake si'isi'i pe 'a e tupu faka'ekonomika.

5.7 Fefononga'aki moe Fetu'utaki

Ko e tokoni 'a e sekitoa ki he Fefononga'aki mo e Fetu'utaki ki he Fakakatoa 'o e Koloa Fakalotofonua ki he 2008/09 na'e fe'unga ia mo e peseti 'e 1.5. Na'e tupu'aki foki 'e he sekitoa ko eni e peseti 'e 2.5 'i he 2008/09 pea 'oku fakafuofua 'e to e tupu peseti 'e 7.0 ki he 2009/10.

'Oku fakafuofua 'e 'i ai ha tupu lelei he Sekitoa 'o e Fefononga'aki mo e Fetu'utaki ki he 2009/10 makatu'unga 'i he:

- Hokohoko atu 'a e fe'au'auhi 'a e ongo kautaha telefoni 'i Tonga ni, makatu'unga ai e ma'ulaloange 'a e totongi 'o e fetu'utaki 'i he tokolahi ange 'a e kau ma'u telefoni mo hono ngaue'aki
- Ko e leleiange 'a e me'angaue fakatekinolosia ki hono holoki 'a e totongi 'o e fetu'utaki
- Ko e ola ko ia 'o e holo 'a e totongi lolo 'oku ne faka'ai'ai ai ke to e lahiange 'a e fefononga'aki mo e fakatau 'o e ngaahi me'alele fo'ou hiliange 'ene ki'i holoa 'i he 2008/09 makatu'unga 'i he veiveiua ki he totongi tute 'o e me'alele mo e hikihiki 'i he totongi lolo

Ko e vaivai'anga 'o e fakafuofua ko eni ko e holo 'o e fakatau fakafo'ituitui kapau 'e holo ai pe 'a e talafi pa'anga mei muli 'i he ngaahi ta'u ka hoko, mo e fetu'aki 'i he fakaakeake ko eni 'i he tu'unga 'o e ma'u'anga pa'anga

5.8 Ngaahi Ngaue'anga Kehe

Ko e sekitoa keli'anga mo e ngaahi 'anga maka na'e peseti 'e 0.5 'ene tokoni ki he Fakakatoa ki he koloa fakalotofonua 'i he 2008/09. Ko e sekitoa ni na'e tupu peseti 'e 6.3 ia 'i he 2008/09 pea 'oku fakafuofua 'e tupu peseti 'e 11.0 ki he 2009/10.

Ko e 'Uhila mo e Vai na'e peseti 'e 2.5 'ene tokoni ki he Fakakatoa 'o e koloa fakalotofonua 'i he 2008/09. Ko e sekitoa ni 'e tupu 'aki e peseti 'e 3 ki he 2008/09 pea peseti 'e 3.2 ki he 2009/10.

'I he tafa'aki Fakapa'anga mo e Kelekele na'a ne tokoni peseti 'e 12.1 ki he fakalukufua 'o e koloa fakalotofonua 'i he 2008/09. Na'e tupu peseti 'e 2.1 'a e sekitoa ni 'i he 2008/09, pea fakafuofua ki he tupu peseti 'e 1.2 'i he 2009/10.

'I he sekitoa Fakafiefia mo e Ngaue Fakataautaha na'a ne tokoni peseti 'e 6.1 ki he fakalukufua 'o e koloa fakalotofonua 'i he 2008/09. Ko e sekitoa ni na'e tupu peseti 'e 1.9 ki he 2008/09 pea 'oku fakafuofua ki he peseti 'e 1.8 'i he 2009/10.

'I he ngaahi Ngaue'anga Kehe ko e sekitoa ki he tafa'aki fakapa'anga mo e ngaahi ngaue fakapisinisi 'a e sekitoa mahu'inga taha. Ko e tu'u ki he kaha'u ki he sekitoa ni, 'a ia oku kau ai e ngaahi Pangike, 'e hokohoko atu pe 'ene tupu faka'ekonomika. Ko e ngaahi Pangike 'a Tonga ni 'oku fakangatangata pe 'e ne felave'i tonu mo e faingata'a'ia fakapa'anga fakamamani lahi, pea 'oku fakafuofua 'e 'ikai ha fu'u uesia 'i he ngaahi me'a 'oku hoko 'i tu'apule'anga.

Kuo fakahoko foki 'e he ngaahi Pangike ha ngaue ki hono fakasi'isi'i atu e ngaahi no 'ikai totongi mo to e fakamamafa'i mo pule'i e ngaahi mo'ua, ke 'oua na'a to e lahiange 'a e ngaahi no 'e palopalema. Ko e nga'unu ko eni 'oku fakafuofua ke fetamate'aki mo ha ngaahi palopalema 'e ngali hoko mai mei he ngaahi me'a 'oku hoko 'e tu'apule'anga.

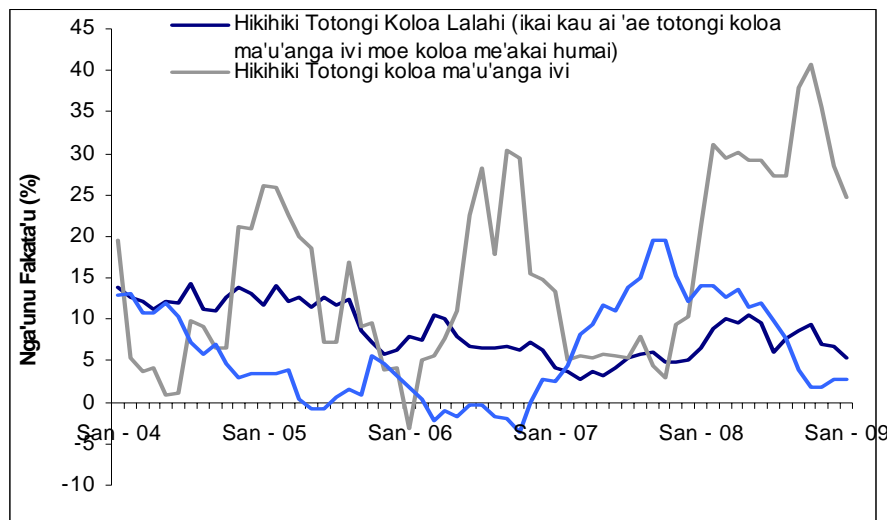
Tepile 4: Tokoni ki he Tupu (%)

	06/07	07/08	08/09	09/10
Ngoue, Me'akai, Vaotata & Ngoue	-0.2	-0.8	-0.4	0.0
Ngaahi langa moe Keli'anga Maka	-0.5	0.5	0.2	0.4
Fefakatau'aki, Falekai moe Hotele	0.8	0.0	0.1	0.3
Fefononga'aki moe Fetu'utaki	0.2	0.5	0.2	0.6
Fakapa'anga moe Ngaahi KOloa	-0.5	0.6	0.3	0.1
Pule'anga	-2.8	0.1	0.1	0.2
Sekitoa kehe	0.0	0.3	-0.1	0.1
Fakakatoa	-3.2	1.2	0.4	1.7

Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Pa'anga mo e Palani Faka fonua

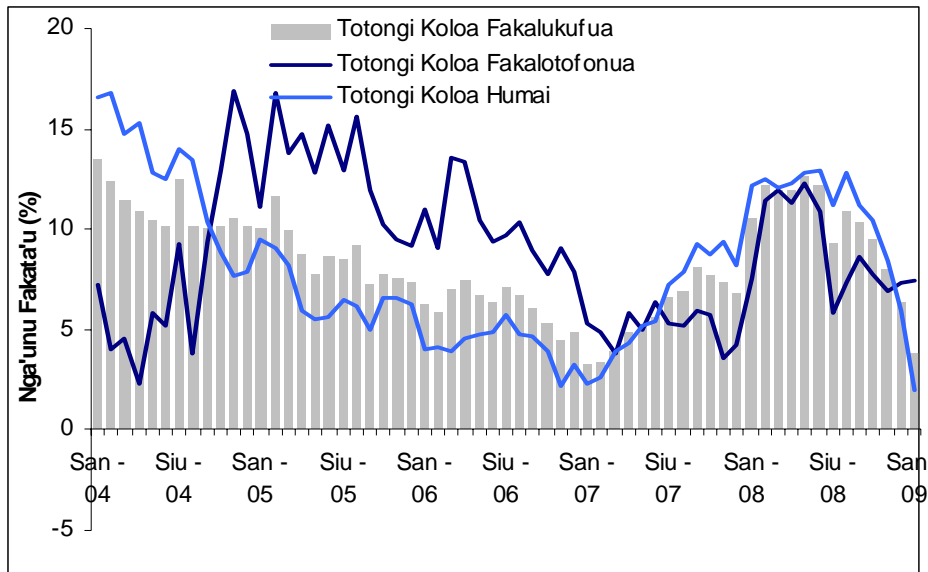
5.9 Tu'unga 'o e Totongi Koloa Faka-lotofonua.

Ko e tu'unga totongi koloa na'e peseti 'e 2.4 ki he'ene a'u mai ki he faka'osinga 'o Ma'asi 2009. Ko e holo ko eni 'a e tu'unga totongi koloa na'e tupu ia mei he holo lahi 'i he totongi koloa lolo mo e me'akai 'i tu'apule'anga. 'I he mahina 'e 12 'o a'u mai ki Ma'asi 2009, ko e tu'unga hikihiki 'o e totongi 'o e ngaahi koloa hu mai' na'e ma'olunga ange ia he tu'unga totongi 'o e koloa fakalotofonua'. Kaekehe kuo holo 'a e totongi 'o e lolo pea kuo kamata ke ha ia 'i he totongi koloa fakalotofonua, mei he holo ko eni 'o e totongi 'uhila, vai mo e fefononga'aki.

Fakatata 5: Fakakalakalasi 'i he Hikihiki 'oe Totongi Koloa

Ma'u'anga Fakamatala: Pangike Pule Faka fonua 'a Tonga

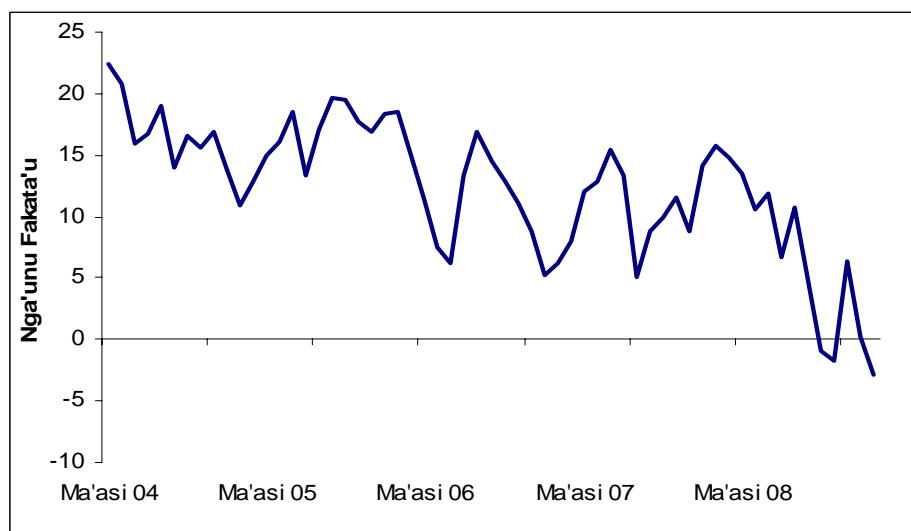

Fakatätä 6: Tu'unga Totongi Koloa

6.0 PA'ANGA FAKALUKUFUA 'A E FONUA

Na'e 'alu hifo 'aki 'a e peseti 'e 2.3 'a e tu'unga 'o e pa'anga fakalukufua 'a e fonua 'i he faka'osinga 'o Sanuali 2009, ka 'oku 'i he tu'unga tatau mo e 'avalisi 'o e ta'u 'e ua kuohili. Ko e holo ko'eni na'e makatu'unga ia 'i he holo 'a e ngaahi fakahu pa'anga 'i he Pangike. Ko e holo 'i he fakahu pa'anga na'e ha mai ai 'ae lahiange 'a e toho pa'anga mei he tipositi taimi nounou 'i he fiema'u ha totongi tupu 'oku lahi ange pea pehe foki ki he lahi ange 'a e fiema'u pa'anga 'a e kakai tupu mei he ma'olunga 'a e totongi koloa 'i he ta'u 2008.

Na'e holo 'a e fakahu pa'anga taimi nounou 'aki 'ae peseti 'e 23.5 'i he ta'u ki Sanuali 2009, ka e holo 'a e fakahu pa'anga tohi pangike mo e fakahu pa'anga tu'upau 'aki 'a e peseti 'e 10.3 mo e 2.4. 'I he taimi tatau, na'e 'alu hake 'aki 'a e peseti 'e 19.7 'a e lahi 'o e pa'anga kuo tuku atu ke ngaue'aki 'e he kakai.

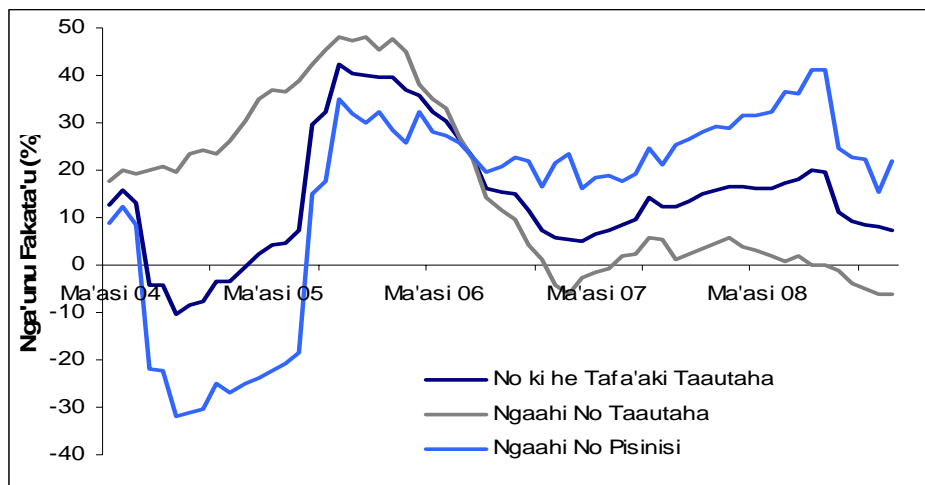
Fakatätä 7: Pa'anga Fakalukufua 'o e Fonua
 Ma'u'anga Fakamatala : Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga

6.1 Nō Faka-lotofonua

'I he faka'osinga 'o e ta'u ki Sanuali 2009, na'e 'alu hake 'aki 'a e peseti 'e 7.5 'a e ngaahi no na'e tuku atu 'e he ngaahi pangike ki he tafa'aki taautaha. . Kaekehe, 'i he mahina 'e ono kuo'osi, na'e holo mamalie 'a e tupu 'i he no, makatu'unga mei he ngaahi 'uhinga, 'a ia 'oku kau ai 'a e holo 'a e pa'anga ngaue 'a e ngaahi pangike 'i he kongaloto 'o e 2008, fakamalohi'i 'e he ngaahi Pangike 'enau ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi fiema'u no, pea mo e tukuatu 'a e nouti 'a e Pangike Pule koe'uhi ko e kake vave mo lahi 'a e pa'anga ngaue 'a e ngaahi Pangike.

Lolotonga 'a e ta'u 'e ua kuohili, na'e lahitaha pe 'a e tupu 'i he no 'a e ngaahi pangike ki he tafa'aki fakapisinisi ke tokoni ki he langalanga fo'ou 'o Nuku'alofa. Na'e kei tu'unga ma'olunga pe 'a e tupu 'i he no ki he tafa'aki fakapisinisi 'a ia na'e peseti 'e 21.7 ki he ta'u, neongo 'oku ma'ulaloange eni 'i he peseti 'e 41.3 na'e a'u ki ai 'i Aokosi 'o e ta'u kuo'osi.

'I he taimi tatau, na'e holo 'a e ngaahi no ki he fiema'u taautaha tupu mei hono fakamalohi'i ange 'o e ngaahi tu'utu'uni 'a e ngaahi pangike ki he ngaahi no. 'I hono to e vakai'i 'e he ngaahi pangike 'a e tu'unga 'o 'enau ngaahi no, na'e kake lahi ai ki 'olunga 'a e ngaahi no palopalema. Ko ia ai, na'e to e tanaki atu 'a e pa'anga lahi ki he pa'anga talifaki ki he ngaahi no palopalema pea holo lahi ai 'enau tupu fakapa'anga.

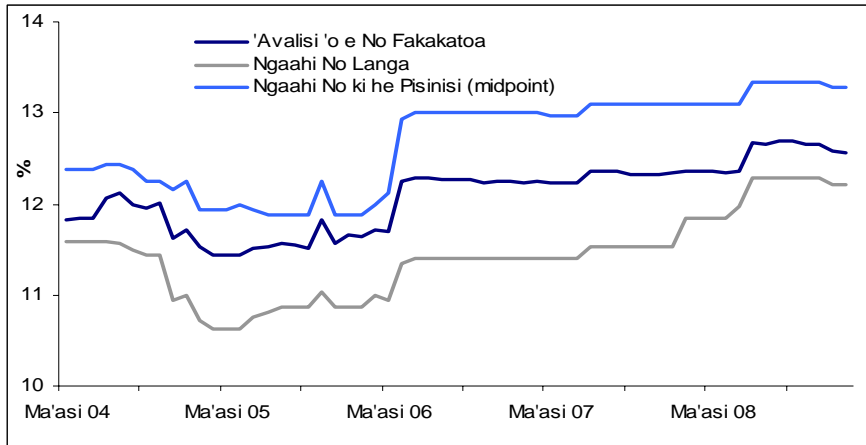
Fakatā 8: Tupu 'i he Ngaahi No ki he Tafa'aki Taautaha
 Ma'u'anga Fakamatala : Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga

6.2 Ngaahi Totongi Tupu

'I he ngaahi mahina kuohili, na'e holo ai 'a e ngaahi totongi tupu fakamovetevete, 'a ia na'e holo lahi 'a e totongi tupu 'i he fakahu pa'anga tu'upau taimi loloa pea holo si'i 'a e ngaahi totongi tupu ki he ngaahi no.

Na'e 'alu hifo 'a e totongi tupu 'i he fakahu pa'anga si'i hifo 'i he \$50,000 'i he mahina 6 kuohili. Na'e holo lahi taha ai 'a e totongi tupu ki he fakahu pa'anga ki he mahina 12 'a ia na'e holo 'aki 'a e peseti 'e 0.7 mei he ta'u kuohili. 'I he taimi tatau, na'e holo mo e totongi tupu ki he fakahu pa'anga mahina 'e 6 'aki 'ae peseti 'e 0.6. Kaekehe, na'e ngali 'alu hake 'ae 'avalisi 'o e fakahu pa'anga fakakatoa, 'uhinga ia na'e hiki 'a e kakai ki ha ngaahi fakahu pa'anga tu'upau 'oku lahi ange ke ma'u ha totongi tupu 'oku ma'olunga ange.

'I he taimi tatau, na'e holo si'i 'a e totongi tupu ki he ngaahi no 'i he ngaahi mahina kuo hili, makatu'unga 'i he lahi ange 'a e pa'anga ngaue 'a e ngaahi pangike pea mo e ma'ulaloange 'a e fakamole ki he totongi tupu ki he kau fakahu pa'anga. Ka neongo ia, ko e totongi tupu ki he ngaahi no langafale 'oku 'i he peseti 'e 12.2 'a ia 'oku kei ma'olunga ange pe ia 'i he taimi tatau 'o e ta'u kuo'osi. Ko e totongi tupu ki he no pisinisi 'oku 'i he 'avalisi ko e peseti 'e 13.3 pea na'e kei ma'olunga ange pe mo ia 'i he ta'u kuohili

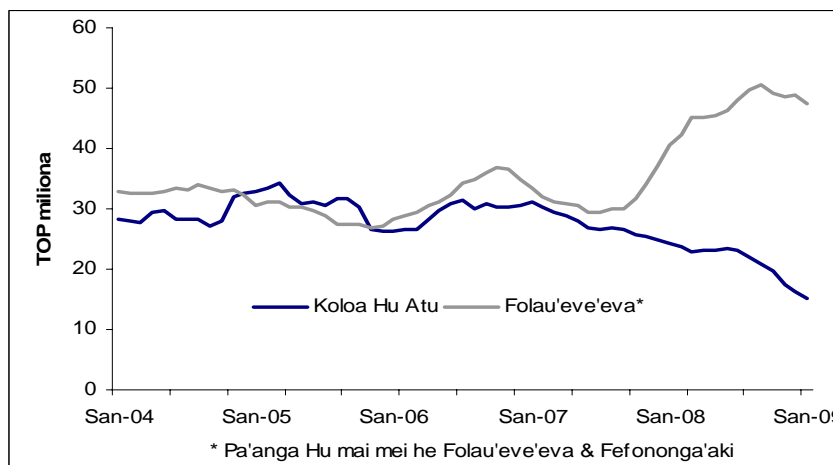

Fakatātā 9: Totongi Tupu 'i he No
 Ma'u'anga Fakamatala : Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga

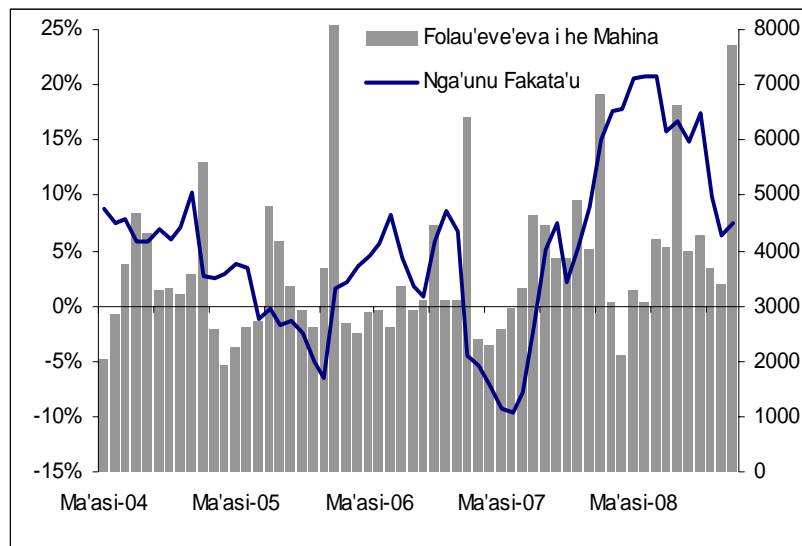
7.0 FAKALAKALAKA 'I HE SEKITOA FAKAVAHA'APULE'ANGA'

7.1 Koloa Hū Atu Ki Muli

'Oku ua 'a e tefito'i koloa hu atu 'a Tonga, 'a ia ko e sekitoa fakatupukoloa pea mo e takimamata. Na'e kehekehe 'aupito pe 'a e ngaahi faingamalie na'e a'usia 'e he ongo sekitoa ko'eni. Na'e 'ilonga 'aupito pe foki 'a e holo 'i he koloa hu atu ki muli 'i he koloa ngoue pea mo e ika 'i he ta'u ni. Ko e holo ko'eni na'e 'ilonga ia 'i he holoa lahi 'o e fo'i hina na'e hu atu, lolotonga ia na'e 'i ai pe ha tupu 'i he fua 'o e ngoue hange ko e niu motu'u. Hange ko ia 'o ha atu 'i 'olunga 'oku hokohoko atu pe 'a e 'alu hake 'a e tokolahi 'o e kau folau'eve'eva 'oku tu'uta mai 'o hange ko ia 'oku ha atu 'i he fakatata 12.

Fakatātā 10: Koloa Hu atu ki he Tu'apule'anga (fakafuofua mei he OET)
 Ma'u'anga Fakamatala : Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga

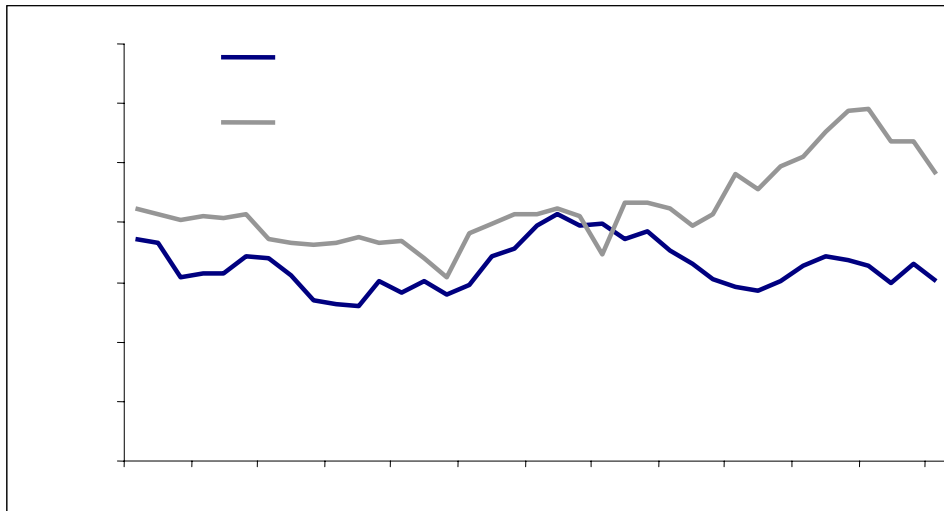
Fakatātā 11: Kau Folau 'Eve'eva (folau vakapuna)
 Ma'u'anga Fakamatala : Pangike Pule Faka'fonua 'a Tonga

7.2 Koloa Humai

'Oku holo foki 'a e lahi 'o e ngaahi koniteina na'e tu'uta mai pehe ki he lahi 'o e ngaahi me'a lele na'e lesisita 'i hono fakafehoanaki ki ta'u kuo 'osi. Koe ngaahi 'uhinga ki he holo ni na'e kau ai 'a e hiki lahi 'i he totongi 'o e koloa lolo pea mo e me'atokoni 'i he konga hono ua 'o e 2008, na'e kau atu pe moe holo 'i he pa'anga li mai mei muli, 'i he ngaahi 'uhinga na'e holo ai 'a e tu'unga 'o e koloa humai.

Lolotonga 'a e holo 'i he lahi 'o e koloa humai mei tu'apule'anga, na'e 'alu hake lahi 'a e totongi koloa hu mai mei muli 'i he vaeua'anga, mo e konga faka'osinga 'o e 2008 koe 'uhi ko e hikihiki vave 'a e totongi lolo. Na'e a'u ki he ma'olunga taha 'i 'Akosi 2008 ko e T\$30 miliona. Koe'uhi ko e holo 'a e totongi lolo, kuo holo mo e totongi koloa hu mai mei muli (Fakatata 12), 'a ia 'oku tokoni ia ki he tu'unga 'o e pa'anga talifaki 'i hono fua'aki 'a e koloa hu mai mei muli 'i he mahina. Na'e holo 'a e totongi koloa humai mei muli ki he T\$20 miliona 'i he mahina 'o Sanuali 2009, pea 'oku 'amanaki ke nofo pe 'i he levolo ko'eni lolotonga 'a e kei ma'ulalo 'a e totongi lolo.

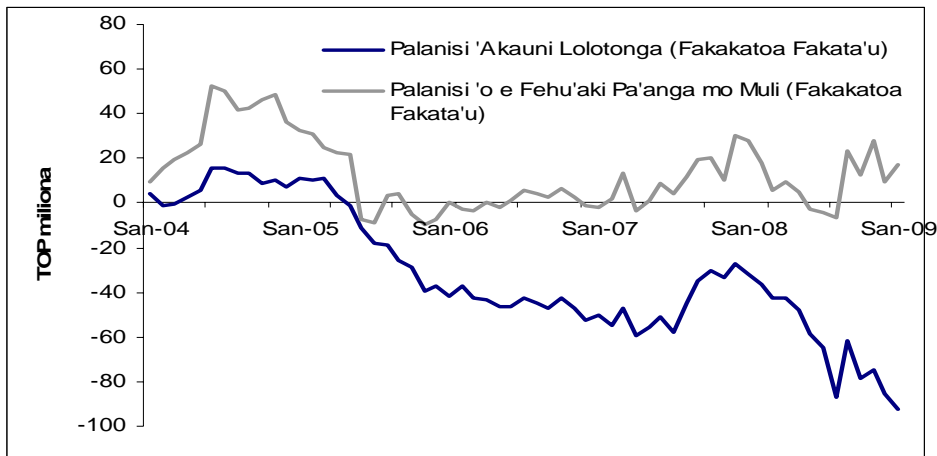
Ko e malohiange 'a e pa'anga 'Amelika (mo e holo 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga) 'oku ne ta'ota'ofi 'a e holo lahi 'i he totongi lolo. 'I he tafa'aki 'e taha ko e holo 'i he mahu'inga 'o e pa'anga Nu'usila (mo e malohiange mahu'inga 'o e pa'anga Tonga) 'oku ne holoki 'a e fakamole ki he koloa humai mei Nu'usila, ko e fonua tefito ia 'oku hu mai mei ai 'a e koloa me'akai. 'Oku 'amanaki 'e hokohoko atu pe 'a e ma'ulalo 'a e totongi koloa hu mai mei muli lolotonga 'a e holo 'i he mahu'inga 'o e pa'anga Nu'usila. 'E malava pe ke 'alu hake 'a e lahi 'o e koloa hu mai pea nofo pe 'a e lahi 'o e pa'anga totongi atu 'i he tu'unga tatau

Fakatātā 12: Koloa Humai (Katoa ki he ta'u)
 Ma'u'anga Fakamatala : Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga

7.3 Palanisi 'o e Fehu'aki Pa'anga mo Muli.

Na'e to e lahi ange 'a e fe'amokaki 'i he 'akauni lolotonga 'i he ta'u kuohili, tupu mei he ma'olunga ange 'a e totongi koloa hu mai mei muli, pea mo e holo lahi 'a e koloa hu atu ki tu'apule'anga. Kaekehe ko e hulu 'i he 'akauni tefito na'e kake lahi lolotonga 'a e ta'u 'o lahi ange ia 'i he fe'amokaki 'i he 'akauni lolotonga. Ko ia ai na'e hulu ange 'a e palanisi fakalukufua 'o e fefakatau'aki mo muli, pea lahi ange 'a e pa'anga talifaki 'i muli lolotonga 'o e ta'u.

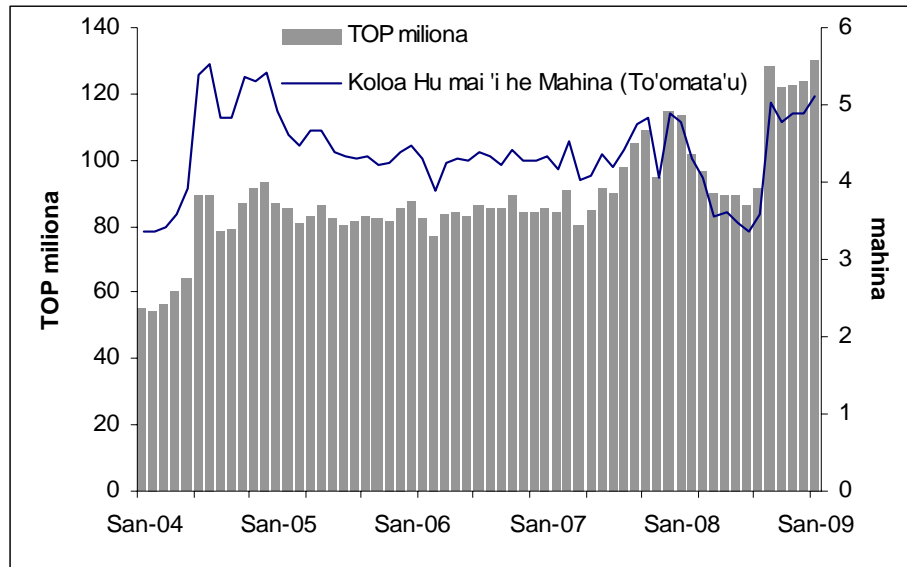

Fakatātā 13: Palanisi 'o e Fehu'aki Pa'anga mo Muli (Fakafuofua OET)
 Ma'u'anga Fakamatala : Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga

7.4 Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i Muli

Na'e 'alu hake lahi 'a e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli 'i he ngaahi mahina ki mui ni mai 'o a'u kihe T\$130.4 miliona 'i he faka'osinga 'o Sanuali. Na'e makatu'unga 'a e kake lahi ko eni 'i he pa'anga tefito na'e humai ki he fonua. 'I he taimi tatau, na'e kaunga ki ai mo e holo 'a e koloa humai mei muli tupu mei he holo ange 'a e totongi lolo. 'I hono fua'aki 'a e koloa humai mei muli, na'e 'alu hake 'a e pa'anga talifaki ki he mahina 5.1 'i he faka'osinga 'o

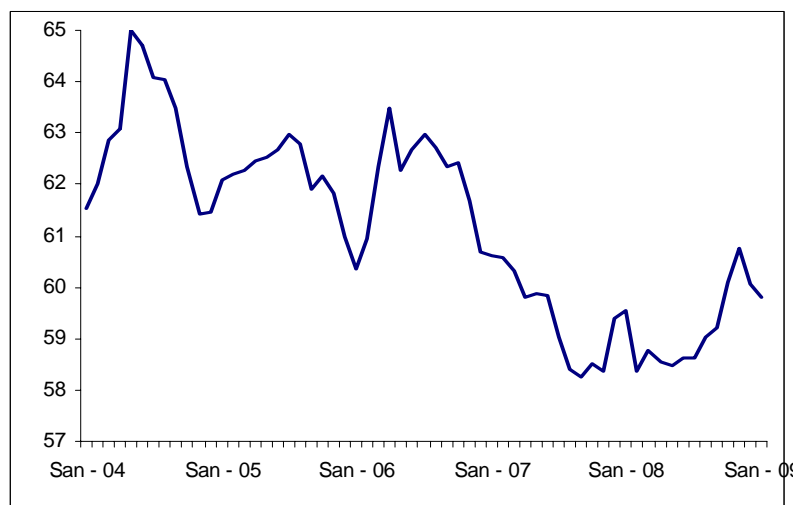
Sanuali 2009.

Fakatātā 14: Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i Muli
 Ma'u'anga Fakamatala : Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga

8.0 FAKAFETONGI PA'ANGA

Na'e malohi 'aki 'a e peseti 'e 0.4 'a e tu'unga fakanomipa 'a e fetongi pa'anga 'i he ta'u 'o ngata ki Sanuali 2009, makatu'unga 'i he malohiangē 'a e pa'anga Tonga 'aki 'a e peseti 'e 28.6 he pa'anga Nu'usila pea peseti 'e 15.5 he pa'anga Aositelelia. Ko e holo vave 'a e mahu'inga 'a e ongo pa'anga ko eni na'e tupu mei he kumi 'e he maketi pa'anga fakamamani lahi 'a e inivesi 'oku malu ange. 'I he taimi tatau, na'e vaivaivaiange 'a e pa'anga Tonga 'ihe pa'anga 'Amelika 'aki 'a e peseti 'e 15.6. Ko e pa'anga 'Amelika na'e lahi hono ngaue'aki 'e he kau 'inivesi pa'anga lalahi. Ko e malohiangē 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'i he kongā hono ua 'o e 2008 pea mo e kamata'anga 'o e ta'u ni, na'e tokoni ia ki hono holoki 'a e hikihiki 'o e totongi koloa lolo mo e me'akai humai mei muli.

Fakatātā 15: Tu'unga Fakanomipa 'o e Fetongi Pa'anga
 Ma'u'anga Fakamatala : Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga

9.0 FAKALELEI'I 'A E 'ATAKAI FAKATU'UTU'UNI NGAUE

'Oku fu'u mahu'inga foki ke to e lelei mo fakalalakalaka ange 'a e ngaue 'a e sekitoa tautaha ki hono tataki 'a e tupu faka'ekonomika 'o Tonga. 'Oku poupu'u'eni 'e he Pule'anga 'aki ha ngaahi ngaue fakahangatonu 'o hange koe tukuatu 'ene feinga ke fakalele e ngaahi pisinisi 'a ia 'oku 'ikai ha 'uhinga 'oku mahu'ingamalie fakatu'tu'uni ngaue ke hokohoko atu 'ene fakahoko. 'Oku hokohoko atu pe 'a hono vakai'i ke tukuange ki he ngaahi pisinisi taautaha ke nau fakahoko 'a e ngaahi ngaue na'e fa'a fakahoko 'e he ngaahi potungaue 'a e pule'anga ke faka'ai'ai 'a e tupu faka'ekonomika ke tataki 'e he sekitoa tautaha.

Lolotonga 'a e fakahoko 'e he pule'anga 'a e ngaahi tokoni ko'eni ki he sekitoa tautaha, 'oku ne to e fakatokanga'i pe 'a e mahu'inga ke 'i ai ha 'ataakai fakatu'utu'uni 'oku ne tokoni'i 'a e ngaahi pisinisi pea pehe ki ha ngaahi faingamalie ma'u ngaue 'a ia 'oku mahu'inga ki he langa fakalalakalaka 'a Tonga 'i he kaha'u ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'a e Palani Fakafonua.

'Oku lolotonga fakahoko 'e he Kautaha 'a e Ngaahi Pisini mo e Ngaahi Ngaue ha savea 'a 'enau kau memipa fekau'aki mo ha ngaahi fakafe'atungia kehe. Na'e ha foki 'i he 'enau savea fakata'u na'e fakahoko 'i he 2008 'a e kau atu 'a e hikihiki 'i he totongi 'o e lolo pea mo e si'i 'a e ngaahi fa'unga ngaue (infrastructure) ko ha ngaahi fakafe'atungia ki he 'enau ngaue. Tanaki atu ki heni, na'e pehe 'e he ni'ihia na'e faingata'a ke ma'u ha kau ngaue potu'i mo maheni ngaue 'i Tonga ni (tautefito ki he tukui motu), pea kei faingata'a hono ma'u 'a e ngaahi faingamalie fakapa'anga tautefito ki he pisinisi iiki mo e lololoto.

Hange pe ko e ngaahi fonua mei he Pasifiki, 'oku 'i ai foki mo e "lisi fakangatangata" 'oku fakangatangata ai ha ngaahi ngaue faka'ekonomika 'e 14 ki he kau Tonga pe. 'Oku lolotonga vakai'i foki 'e he Potungaue Ma'u Ngaue, Fefakatau'aki mo e Ngaahi Ngaue'anga 'a e lisi ko 'eni.

Kuo ngaue atu foki 'a e Potungaue Pa'anga moe Palani Fakafonua 'a Tonga fakataha mo e tokoni 'a e IFC ke fakamamafa'i 'a e vakai'i mo fakalele'i 'a e ngaahi tu'utu'uni fakangaue. 'Oku 'i ai foki ha Komiti Ngaue ki hono vakai'i 'a e Ngaahi Lao mo e Tu'utu'uni Ngaue 'a ia 'oku fakataha tu'o taha he mahina pea sea ai e 'Eiki Minisita Pa'anga, 'o memipa atu ki ai ha fakafofonga mei he ngaahi potungaue kehe. 'Oku 'i ai foki ha ngaahi kulupu ngaue kehekehe pe 'i he malumalu 'oe Komiti Ngaue, 'oku kau ai 'a e Kulupu Ngaue ki he Fokotu'u 'o ha Pisinisi. Ko e taha 'a e fatongia 'o e kulupu ni ko e vakai'i e ngaahi sitepu ki hono ma'u ha laiseni pisinisi pea fokotu'u atu ki Komiti Ngaue ha ngaahi liliu ki he founa laiseni 'e tokoni ke fakafaingofua'iange 'a e ngaue 'i he sekitoa taautaha. 'Oku to e 'i ai foki mo ha to e kulupu ngaue 'e taha 'a ia na'e tuki fokotu'u 'a ia ko e Kulupu Ngaue 'a e Toutai ke nau vakai'i 'a e ngaahi ngaue fekau'aki mo e pisinisi 'a e kau toutai.

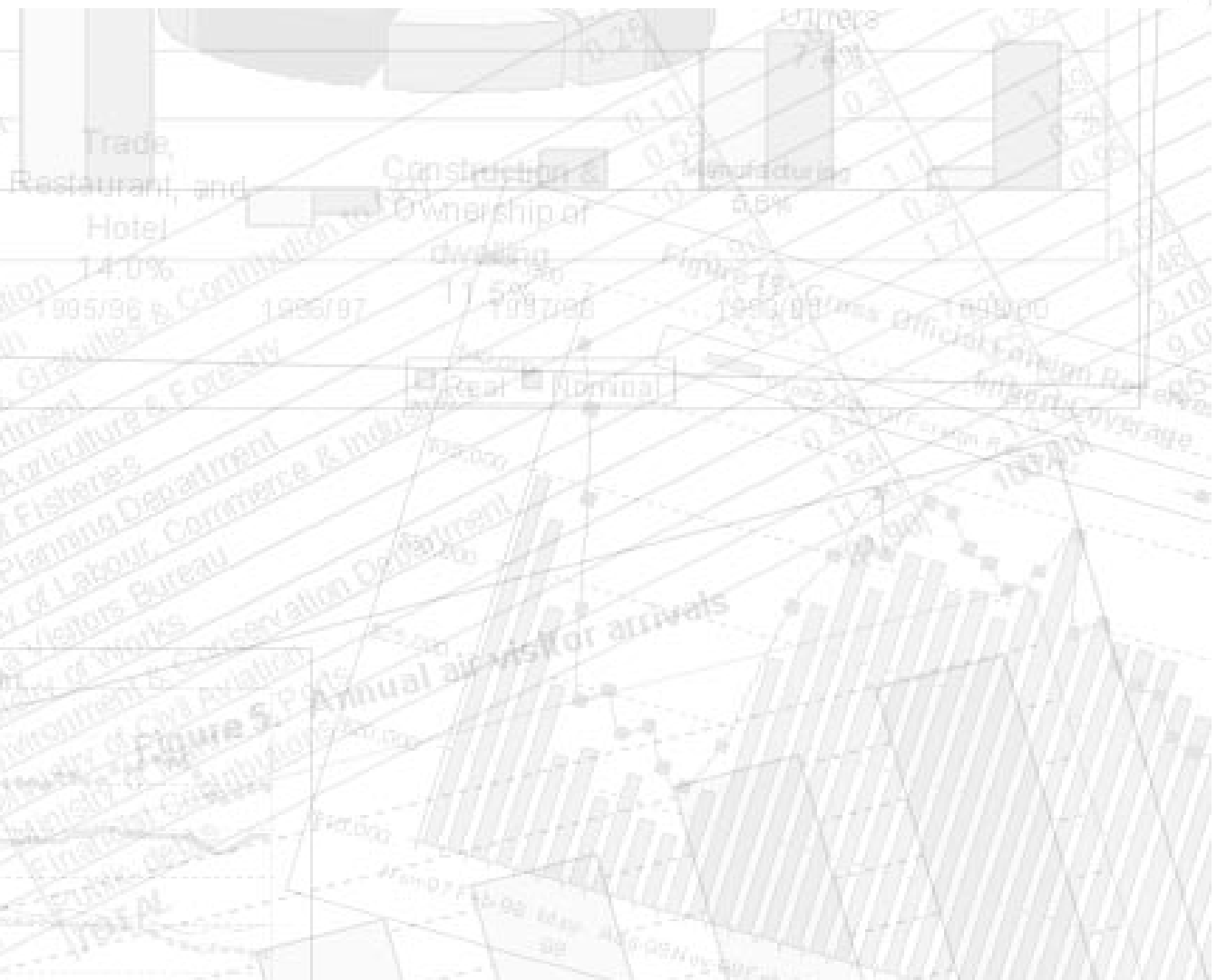
'Oku kau atu foki mo e Potungaue Ma'u Ngaue, Fefakatau'aki mo e Ngaahi Ngaue'anga 'i he tokoni ke fakafaingofua'i 'a e lesisita 'o e pisinisi 'i he'ene ngaue fakataha mo e ngaahi fonua tokoni mei muli. 'Oku lolotonga tokoni mai foki mo e Pangike Fakalalakalaka 'a 'Esia ki hono fakalelei'i mo fakafo'ou 'a e Lao ki he Ngaahi Kautaha 'a ia 'oku faka'amu ke tali 'i he to'u falealea 'o e ta'u ni. Tanaki atu ki he liliu fakalao, 'oku fakapa'anga 'e he IFC hono fa'u ha polokalama fakakomipiuta ke lesisita faka'ilekitolonika 'a hono lesisita 'o e Ngaahi Kautaha 'o ngaue 'aki ha polokalama 'a e kautaha Nu'usila 'oku fengaue'aki mo e 'Ofisi 'o e Ngaahi Kautaha 'a Nu'usila. 'Oku 'amanaki ke ngaue 'aki 'a e polokama lesisita ni 'i he kuata fa 'o e 2009.

Figure 2. Sectoral Contribution to Gross Domestic Product, at constant prices for the year 1999/00

Fakamatala Patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga Ngata he 'Aho 30
Sune 2010

Pepa 2: Ngäue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

Kano Tohi

1.0	VAKAI FAKALUKUFUA	36
2.0	FOKOTU'UTU'U FAKAPA'ANGA 2009/10.....	36
2.1	Ngaahi Faka'ai'ai Fakapa'anga 2009/10.....	37
2.2	Palanisi Fakalukufua Fakapa'anga 2009/10.....	38
3.0	PA'ANGA HUMAI MO E NGAAHI TOKONI 2009/10	38
3.1	Pa'anga Ngaue Humai 2009/10	39
3.2	Pa'anga Humai mei Ngaahi Ngaue Lalahi.....	40
3.3	Ngaahi Tokoni	40
4.0	FAKA'ATAA MEI HE TUKUHAU.....	41
4.1	Faka'ai'ai Langa Fakalalakaka (IDI).....	41
4.2	Faka'ata mei he Tute ki he Lolo	42
4.3	Ngaahi Ngäue Langa Fakalalakaka Fakafonua.....	42
5.0	FAKALELEI KI HE PA'ANGA HU MAI.....	42
5.1	Fakahu mo e Totongi 'o e Tukahau he 'initaneti.....	43
5.2	Tute 'o e Koloa Humai.....	43
6.0	NGAAHI FAKAMOLE MO E FEHU'AKI PA'ANGA KI HE 2009/10.....	43
6.1	Fakamole Pa'anga Ngaue.....	43
6.2	Fakamole ki he ngaahi ngaue Fakalalakaka	44
7.0	FAKAFUOFUA 'ESITIMETI KI HE 2008/09	45
8.0	FOUNGA FAKAPA'ANGA 'O E 'ESITIMETI KI HE 2009/10	45
9.0	NGAAHI NO 'A E PULE'ANGA	46
9.1	Polokalama Tokoni Fakaakeake ki he ngaahi Pisinisi	47
9.2	Polokalama Tokoni Langalangahake ki he ngaahi SekitoaTaautaha.....	48
10.0	FAKAMATALA SITETISITIKA KI HE NGAAHI NGAUE FAKA-PA'ANGA 'A E PULE'ANGA.....	48

Lisi Ngaahi Tepile ki he Pepa PatisetiFika 2

TEPILE 1: PALANISI FAKALUKUFUA FAKAPA'ANGA (\$)	38
TEPILE 2: FAKAKATOA KI HE PA'ANGA HUMAI MOE NGAahi TOKONI PA'ANGA (\$) KI HE PATISETI 2009/10	39
TEPILE 3: KATOA 'O E FAKAMOLE KI HE TUKUHAU 'O FAKAKALAKALASI 2008/09	41
TEPILE 4: 'ESITIMETI PA'ANGA HU ATU MO E TO'O NO KI HE PATISETI 2009/10	44
TEPILE 5: 'ESITIMETI FE'AVE'AKI PA'ANGA (\$MILIONA)	45
TEPILE 6: NGAahi MO'UA NO 'A E PULE'ANGA KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2008/09	47
TEPILE 7: FAKAFEHOANAKI TU'UNGA FAKAPA'ANGA FAKA'AHU (CASH FLOW) KI HE PA'ANGA HUMAI (REVENUE) HANGE KO IA 'I HE FAKAMATALA PATISETI	48
TEPILE 8: FAKAFEHOANAKI 'A E PA'ANGA 'A E PULE'ANGA TONGA MO E FAKAMOLE FAKATATAU KI HE FAKAMATALA PATISETI	49
TEPILE 9: PA'ANGA KE TANAKI MO MA'U MEI HE NGAahi POTUNGAUE	49
TEPILE 10: KO E PA'ANGA FAKAMOLE 'A E NGAahi POTUNGAUE	50

1.0 VAKAI FAKALUKUFUA

Na'e hoko 'a e ta'u 2008/09 ko e taha 'o e ngaahi ta'u faingata'a fakangaue fakapa'anga koe'uhi ko e kei hokohoko atu 'a e uesia 'a e tu'unga 'o e 'ekonomika fakamamani lahi he'e ngaahi ta'au 'oe faingata'a 'i he ngaue fakapa'anga. Neongo 'oku 'ikai ke uesia fakahanga tonu heni 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga ka 'oku 'i ai pe 'ene uesia kehe. 'Oku ha hono ngaahi ola 'i he holo koia 'i he lahi 'o e fakakatoa 'o e pa'anga humai, ko e konga 'o e holo ko 'eni 'oku makatu'unga ia 'i he holo 'a e lahi 'o e talafi pa'anga mai mei muli 'o fakatefito mei ai ha holo 'i he tu'unga 'o e hu koloa mai mei tu'apule'anga, ngaahi ngaue fakapisinisi mo e lahi 'o e pa'anga 'i he fonua. Lolotonga 'a e kei ha'isia fakapa'anga ko'eni, na'e lava 'e he Pule'anga ke leva'i lelei 'ene ngaahi fakamole 'i he 2008/09. Kuo fa'u foki 'e he Pule'anga mo ha ngaahi polokalama faka'ai'ai faka'ekonomika 'aia koe konga lahi 'e kamata he ta'u fakapa'anga 2009/10 ke ne tokanga'i 'e ia 'a e ngaahi uesia mei he tolalo faka'ekonomika fakamamani lahi ko 'eni. Koe polokalama faka'ai'ai faka'ekonomika ko 'eni na'e fo'u ia 'o fakataumu'a ke ne hakeaki'i 'a e ngaahi ngaue faka'ekonomika pea ke ne kei pukepuke 'a e tu'unga fakapisinisi pea mo fakalahi atu ha ma'u'anga ngaue ma'ae fonua.

Makatu'unga 'i he ngaahi me'a ni 'oku fakalahi atu ai 'a e Patiseti 2009/10 'aki ha peseti 'e 13.8 'i he ngaahi fakamole fakapa'anga fakalukufua 'a e Pule'anga. Ko e fakalahi ko 'eni, 'oku fakataumu'a ia ki hono fakalalakaka 'o e 'ataakai ki he pisinisi, ngaahi ngaue fakalukufua, ngaahi ako ngaue, mo'ui (tautefito ki he ngaahi mahaki 'ikai ke pipihi) mo e fakalalakaka 'o e ngaahi tukui kolo.

Koia ai 'oku 'i ai 'a e 'amanaki ko e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou ki he ngaahi fakamole 'e vahevahe fakatatau ki he ngaahi tefito'i taumu'a 'oku ha 'i he Palani Ngaue Fakafonua 'aia kuo 'osi tali 'e he Pule'anga. 'Oku 'i ai foki moe faka'amu koe me'a tatau 'e fakahoko ki he ngaahi fakalalakaka fakasosiale 'a e fonua 'o hange koia 'oku ha 'i he Taumu'a Fakalalakaka 'o e Mileniume (MDGs) ke tokoni mo hakeaki'i 'a e tu'unga 'o e mo'ui 'a e fonua fakalukufua.

Neongo 'a e feinga 'a e Pule'anga ke fakasi'isi'i 'a 'ene fakafalala 'i he ngaahi tokoni mei he ngaahi fonua muli, 'oku ne talitali lelei 'a e ngaahi tokoni kotoa pe 'o tatau pe 'i he tokoni fakapa'anga mo e tokoni koloa mei he ngaahi fonua tokoni fakalalakaka. Ko e ngaahi tokoni fakapa'anga ko 'eni 'oku matu'aki 'aonga ia mo hutonu mai 'i he taimi 'o e to nounou 'a e pa'anga humai fakahoa ki he ngaahi fakamole fakapa'anga.

Ko hono hiki ko eni 'a e fakamole 'oku fiema'u ai 'a e Pule'anga ke hokohoko atu 'a hono fakapotopoto'i 'a 'ene ngaahi tu'utu'uni ngaue, pea 'i he taimi tatau 'oku kei hokohoko atu pe 'a e fakalelei ki he tute mo e tanaki tukuhau ke na kei fakahoko ha founga tanaki tukuhau lelei mo faka-lalakaka ange.

2.0 FOKOTU'UTU'U FAKAPA'ANGA 2009/10

'Oku kei fakahokohoko 'a e ngaahi ngaue fakapa'anga 'a e pule'anga 'o fakatatau ki he ngaahi taumu'a kuo tuku mai 'i he Palani Ngaue Fakafonua.

'Oku kei tu'uma'u pe 'a e visone 'a e Pule'anga;

"Ke langa ha sosaieti 'oku a'usia 'e he Tonga kotoa ha tu'unga mo'ui 'oku ma'olunga ange pea mo lelei ange makatu'unga 'i he pule lelei, 'ataakai fe'unga mo vahevahe tatau, tupu

faka'ekonomika tataki 'e he sekitoa taautaha, ke ne fakatupulaki 'a e tu'unga 'o e ako ngaue moe mo'ui lelei pea pehe foki ki he ngaahi fakalalakaka 'i he 'ulungaanga fakafonua”

Ko e ngaahi tu'utu'uni ngaue fakapa'anga 'i lalo 'e tokoni ke a'usia 'a e visone pea mo e tu'unga faka'ekonomika 'e tu'uloa:

1. Ke hokohoko atu 'a e ngaue totoivi 'a e pule'anga 'i he founa ngaue mo ha fokotu'utu'u ma'u'anga pa'anga mo e tu'utu'uni fakapa'anga fakapotopoto.
2. Ke fakapapau'i 'e he Pule'anga, ko e no fakafonua 'a Tonga 'e kei 'i ha tu'unga pe 'e malava ke mata'ota'ofi, tautefito ki ha taimi 'e hoko ai ha faingata'a'ia faka'ekonomika, pea 'e hoko atu leva 'a e Pule'anga ke fakafoki 'a e no fakafonua ki ha tu'unga fakapotopoto..
3. Ke feinga 'a e Pule'anga ke toe leleiang'e 'ene fakahoko fatongia kae malava ke toe fakalelei'i mo fakalahi 'a e ngaahi naunau ngaue 'oku fakahoko 'aki hono ngaahi fatongia pea mo hono tauhi 'ene ngaahi koloa ke tolonga.
4. Ke hokohoko atu 'a hono fakapapau'i 'oku ngaue 'a e ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 'i ha 'ulungaanga fakakomesiale pea taliui 'aki ha totongi atu ha kong'a 'o e tupu ki he Pule'anga 'o fakatatau ki he ngaahi fakapa'anga kuo fai.
5. Ko e founa tanaki 'o e pa'anga humai ke fakapapau'i 'e pau mo maau ange.
6. Ke toe fakamaau ange 'a hono fakahokohoko 'o e ngaahi fokotu'utu'u ngaue langa fakalalakaka 'a e Pule'anga, ke fakafaingofua'i ha kole ke fakapa'anga mei ha ngaahi tokoni mei muli.

2.1 Ngaahi Faka'ai'ai Fakapa'anga 2009/10

Neongo 'a e ngaahi faingata'a fakapa'anga fakamamani lahi 'a ia 'oku ne uesia 'a e tu'unga tanaki pa'anga 'a e Pule'anga, kuo ngaue fakataha atu 'a e Pule'anga pe amo hono ngaahi hoa tokoni fakalalakaka ke fokotu'utu'u ha polokalama faka'ai'ai fakapa'anga ke fakasi'isi'i ha ngaahi uesia makatu'unga 'i he ngaahi faingata'a'ia fakapa'anga fakamamani lahi 'i he tu'unga faka'ekonomika 'o Tonga.

'Oku ngaue fakataha 'a e Pule'anga pea mo hotau ngaahi hoa faka-lalakaka ke fakavave'i 'a hono toe langa 'o Nuku'alofa, ko ha founa ia ke fakatupu ha ngaahi ma'u'anga ngaue mo e ngaue fakapisinisi ma'ae kakai 'o e fonua. Ko e ngaahi ngaue faka-lalakaka kehe, 'oku kau ai e ngaohi hala, pehe ki he ngaohi 'o e fakatafe'anga vai 'a ia ko e ngaahi ngaue eni 'oku fiema'u ai ha kau ngaue fakalotofonua pea mei heni 'oku ma'u ngaue mei ai e kakai 'o langa'i ai e ngaahi ngaue faka-'ekonomika 'a e fonua.

Ko e ngaahi polokalama kehe 'e ngaue'aki 'oka fiema'u ke ne hakeaki'i 'a e 'ekonomika 'o Tonga, 'oku kau ki heni e ngaahi poloseki ki he hala, ngaue ki he ma'u'anga ivi mo hono tu'uaki 'o e Takimamata. Ko e ngaahi poloseki ko eni 'oku kei fakakakato 'a hono fokotu'utu'u. 'Oku 'i ai e 'amanaki ke fakapa'anga e ngaahi poloseki ko eni 'aki 'a hono toe fakalahi e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga mo e tokoni mei he Pangike Fakalalakaka 'a 'Esia pea mo e ngaahi no.

'Oku 'ikai ngata 'i he polokalama faka'ai'ai fakapa'anga 'a ia kuo tali 'e he Kapineta, ko e hiki vahenga 'a e kau ngaue fakapule'anga koe hokohoko atu pe ia 'o e Polokalama Fakalelei ki he Sekitoa 'a e Pule'anga. Ko e hiki vahenga ko 'eni 'oku fakataumu'a ia kene feau 'a e ngaahi fiema'u fakapa'anga.

2.2 Palanisi Fakalukufua Fakapa'anga 2009/10

Ko e Tēpile 1 'i lalo', 'oku ngāue'aki ki ai e fakakalalasi fakavaha'apule'anga, Fakamatala Setisitika 'o e ngaahi ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga' (GFS), 'a ia 'oku ha ai 'a e ngaahi ola fakalukufua mei he ngaahi tu'utu'uni ngaue 'a e Pule'anga. Ko ia ai, 'oku fakafuofua ki ha hulu pa'anga 'e \$17.4 miliona ki he 2009/10 makatu'unga 'i he lahi ange 'a e tu'unga fakakatoa 'o e pa'anga humai mo e tokoni fe'unga mo e pa'anga 'e \$220.1 miliona fakahoa ki he fakakatoa 'o e pa'anga fakamole mo e totongi no fakafoki haohaoa (total expenditure and net lending) ko e pa'anga 'e \$202.7 miliona. Ko e hulu ko 'eni 'e ngaue'aki ki hono totongi fakafoki 'o e ngaahi no mei tu'apule'anga fe'unga moe \$12.3 miliona pea ko e toenga 'o e \$5.1 miliona 'e fakapa'anga 'aki ia ki he ngaahi ngaue lalahi fakalalaka 'oku kei fokotu'utu'u

Tepile 1: Palanisi Fakalukufua Fakapa'anga (\$)

	Fuofua 'esitimeti 2008/09	Ola Fakaangaanga 2008/09	'Esitimeti 2009/10
Pa'anga humai Fakakatoa mo e tokoni	222,947,045	198,499,743	220,100,619
Tukuhau hūmai	181,137,481	155,529,162	172,217,308
Tokoni (fakapa'anga)	41,809,564	42,970,581	47,883,311
Fakamole Fakakatoa totongi no fakafoki haohaoa	215,883,676	178,152,015	202,732,021
Ngaahi vahenga	78,385,912	68,771,471	77,364,627
Ngaahi fakamole kehe	125,788,217	90,436,149	114,245,230
Ngaahi fakamole ki he ngaahi ngāue lalahi	12,240,758	15,172,507	11,751,425
Kātoa 'o e nō pea to'o mei ai 'a e totongi fakafoki	(531,211)	3,771,889	(629,261)
Tupu/ mole fakalukufua	7,063,369	20,347,728	17,368,598
	Fuofua 'esitimeti 2008/09	Ola Fakaangaanga 2008/09	'Esitimeti 2009/10
Fakapa'anga Fakalukufua	(7,063,369)	(20,347,728)	(17,368,598)
Fakapa'anga mei Muli	(7,033,913)	(6,183,912)	(12,295,839)
Koe pa'anga kuo/'e ma'u mai	-	-	-
Ko hono totongi fakafoki	7,033,913	6,183,912	12,295,839
Fakapa'anga Fakalotofonua	(29,456)	(14,163,816)	(5,072,759)
Ponite/no fakalotofonua	7,000,001	6,000,000	7,000,000
Totongi Fakafoki 'o e Ponite kuo taimi ke totongi atu/no katoa 'o e fakapa'anga'aki 'a e Ponite fakalotofonua	7,000,001	7,000,000	7,000,000
Liliu 'i he palanisi 'a e Pule'anga mo e 'inivesimēni	(29,456)	(13,163,816)	(5,072,759)

Neongo koe pa'anga humai ne fakafuofua ke kake hake 'i he 2009/10, 'e kei tonounou pe 'eni 'aki 'a e \$4.9 miliona 'i hono fakahoa ki he ngaahi fakamole.

3.0 PA'ANGA HUMAI MO E NGAahi TOKONI 2009/10

'Oku fakafuofua ke a'u ki he pa'anga 'e \$220.1 miliona 'e tanaki 'e he Pule'anga mei he fakakatoa 'o e pa'anga hūmai' mo e ngaahi tokoni mei tu'apule'anga, 'a ia koe 'alu hake ko 'eni 'e feunga moe peseti 'e 10.9 ki he 2009/10 'i hono fakahoa ki he pa'anga 'e \$198.5 miliona 'i he ta'u fakapa'anga 2008/09. Ko e 'alu hake ko 'eni 'i he 2009/10, 'oku makatu'unga ia 'i he lahi ange 'a e pa'anga humai lolotonga 'aki ha pa'anga 'e \$15.4 miliona mo e pa'anga humai mei he koloa 'a e Pule'anga 'e fakatau atu fe'unga moe pa'anga 'e \$1.3 miliona.

Ko e tefito'i 'uhinga 'oku makatu'unga ai 'a e fakafuofua ki he pa'anga humai 'i he 2009/10 'i hono fakahoa ki he 2008/09, 'e kau ai mo hiki hake 'a e tanaki 'o e tukuhau fakalotofonua 'i he

koloa moe ngaahi ngaue (33.5%), tukuhau 'i he fefakatau'aki mo tu'apule'anga (36.0%) pea moe pa'anga humai mei hono fakatau atu 'a e koloa 'a e pule'anga. 'Oku fakafuofua 'e holo 'a e tanaki 'i he tukuhau 'o e vahenga moe tupu pea mo e ngahi pa'anga humai 'oku 'ikai ko ha tukuhau.

'Oku ha 'i he Tēpile 2 'a e fakaikiiki ki he ngaahi pa'anga hūmai mo e pa'anga tokoni ki he ta'u fakapa'anga lolotonga' pea pehē foki ki he patiseti kuo vahe'i ki he 2009/10.

Tepile 2: Fakakatoa Ki he Pa'anga Humai moe Ngaahi Tokoni Pa'anga (\$) ki he Patiseti 2009/10

	Fuofua 'esitimeti 2008/09	Ola Fakaangaanga 2008/09	'Esitimeti 2009/10
Pa'anga humai Fakakatoa mo e tokoni	222,947,045	198,499,743	220,100,619
Pa'anga Humai	181,137,481	155,529,162	172,217,308
Pa'anga Humai mei he Ngaahi Ngaue	181,137,481	155,529,162	170,917,308
Pa'anga mei he Tukuhau	158,236,693	130,433,332	150,197,515
Tukuhau vahenga moe tupu	30,631,000	42,380,064	31,985,000
Tukuhau 'o e koloa	113,588	112,219	140,380
Tukuhau fakalotofonua 'o e koloa mo e ngaahi	96,991,773	70,547,257	94,214,684
Tukuhau Ngaue'aki	64,280,000	46,500,094	61,150,000
'Ekisia mo e Tukuhau Kehe	32,711,773	24,047,164	33,064,684
Tukuhau mei he Fefakatau'aki	30,300,332	16,029,000	21,800,132
Tute	30,000,000	16,010,508	21,500,000
Ngaahi totongi kehe mei he koloa humai	300,332	18,492	300,132
Ngaahi Tukuhau kehe	200,000	1,364,791	2,057,319
Pa'anga humai 'ikai ko ha tukuhau	22,900,788	25,095,830	20,719,793
Pa'anga humai mei he koloa moe ngaahi ngaue	9,630,776	13,153,428	7,174,310
Pa'anga humai mei he ngaue 'a e Pule'anga	12,331,843	11,081,218	12,503,235
Ngaahi mo'ua maumau lao	353,006	243,038	386,789
Ngaahi pa'anga humai makehe 'oku 'ikai ko h	585,163	618,146	655,459
Pa'anga humai makehe	-	-	1,300,000
Ngaahi tokoni fakapa'anga	-	-	-
Mei muli	41,809,562	42,954,331	47,877,811
Mei he ngaahi kautaha kehe	2	16,250	5,500
Katoa 'o e Ngaahi Tokoni	41,809,564	42,970,581	47,883,311

3.1 Pa'anga Ngaue Humai 2009/10

Ko e pa'anga hūmai mei he ngaahi ngaue ki he 2009/10' 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e \$170.9 miliona, 'a ia ko e peseti 'eni 'e 78.0 'o e fakakatoa 'o e pa'anga hūmai moe tokoni ki he Pule'anga. Ko e pa'anga 'e \$170.9 miliona ko 'eni 'oku ne ma'olunga 'aki e peseti 'e 9.9 'i he fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga 2008/09. Ko e konga lahi 'o e tukuhau ko e pa'anga humai mei he ngaahi ngaue 'a ia 'oku fakafuofua ke hiki 'i he 2009/10 fakafehoanaki ki he ngaahi ta'u kimu'a 'o 'ikai kau ki ai 'a e holo peseti 'e 25.2 'i he tukuhau vahenga moe tupu. 'Oku makatu'unga 'eni 'i hono holoki 'e totongi tukuhau 'a e ngaahi pisinisi.

Ko e pa'anga mei he tukuhau 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e \$150.2 miliona 'a ia 'oku ne lahi'aki 'a e peseti 'e 15.2 'i he fakafuofua koia 'o e 2008/09. Ko e hiki hake ko'eni 'i he pa'anga mei he tukuhau 'oku makatu'unga ia he lahi ange 'aki e peseti 'e 33.5 'i he tukuhau 'o e koloa mo e ngaahi ngaue fakalotofonua pea moe peseta 'e 36 'o e tute.

Neongo 'a e hiki lahi ko ia 'o e tanaki tukuhau ki he vahenga 'i he 2008/09, 'oku 'i ai 'a e fakafuofua ki he 2009/10 'e toe ma'ulalo 'aki ia 'a e pa'anga 'e \$32.0 miliona. 'Oku kau ki he holo ko eni 'a e lao fo'ou ki he tukuhau vahenga 'a ia 'e holo ai 'a e tukuhau ki he ngaahi kautaha mei he peseti 'e 35 ki he peseti 'e 25.

Ko e tukuhau fakalotofonua 'oku hokohoko atu ai pe 'ene tokoni ki he pa'anga humai 'i he tukuhau mo e fakafuofua ki he pa'anga 'e \$94.2 miliona ki he 2009/10 fakahoa ki he pa'anga 'e \$70.5 miliona na'e fakafuofua 'e ma'u 'i he 2008/09. Ko e ngaahi tukuhau fakalotofonua kehe 'oku fakafuofua ia 'e toe hiki hake 'aki e peseti 'e 37.5 ki he pa'anga 'e \$33.1 miliona ki he 2009/10.

'Oku hokohoko atu 'a e ngaahi fakalelei ki he Tute mo e Potungae Tanaki Pa'anga Humai mo e Kasitomu 'aki hano ngaue'aki 'o e polokalama fakakomipiuta fo'ou ki hono tokanga'i 'o e tute (CMS) mo hono toe fakalelei'i 'o e pa'anga humai (RMS). 'Oku ai foki mo e 'amanaki ka muimui pau ki he tu'utu'uni 'e kau lelei ia ki he tanaki tukuhau mei he tute mo e tukuhau fakalotofonua.

Ko e pa'anga humai 'ikai tukuhau 'oku fakafuofua 'e 'i he pa'anga 'e \$20.7 miliona 'a ia 'e si'isi'i 'aki ia e peseti 'e 17.4 fakatau ki he ola 'i he 2008/09. 'E makatu'unga eni 'i he si'i ange 'a e pa'anga mei he 'inasi 'a e ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'anga.

3.2 Pa'anga Humai mei Ngaahi Ngaue Lalahi

'Oku fakafuofua ke tanaki 'e he pule'anga ha pa'anga fe'unga moe \$1.3 miliona 'i he 2009/10 makatu'unga 'i hano fakatau atu 'o e ngaahi koloa 'a e Pule'anga

3.3 Ngaahi Tokoni

Ko e fakakatoa 'o e pa'anga tokoni mai 'oku fakafuofua ki he \$47.9 miliona ko e hiki 'aki eni 'a e peseti 'e 11.4 mei he 'esitimetri fe'unga mo e pa'anga 'e \$43.0 miliona 'i he 2008/09. 'Oku ha 'i he tepile 'i lalo 'a e lahi 'o e pa'anga 'e tokoni mai mei he ngaahi fonua tu'ukimu'a pea mo e ngaahi ngaue lalahi ke fakahoko ;

Fonua	Fakafuofua 'o e Pa'anga Tokoni 2009/10 (\$miliona)	Ngaahi Ngaue
Pangike Fakalalakaka 'a 'Esia	15.1	Polokalama tokoni/Poloseki ki he fakalalakaka 'o e tukui kolo
'Aositelelia	12	Mo'ui lelei, ngaahi ngaue fakalukufua, pule lelei, kaunga tokoni fakataha pea mo Nu'usila ki he ako ngaue, Polokalama fakalalakaka 'a e polisi, konisitutone pea moe fakalelei 'i he founa fili.
'Iunioni 'a 'Iulope	6.2	Poloseki ngoue (STABEX)

Ko e ngaahi fakafuofua pe 'eni ki he mahu'inga 'o e ngaahi tokoni pa'anga ki he ngaahi ngaue 'a ia 'e fakafou mai 'i he pule'anga. 'Oku lahi mo e ngaahi tokoni kehe 'ikai ko e pa'anga 'e fakafuofua 'e a'u ki he \$63.4 miliona mei he ngaahi fonua 'o kau ai 'a Siaina, 'Aositelelia,

Nu'usila, Siapani, Pangike Fakalalaka 'a 'Esia, Pangike 'a Mamani pea mo e 'Iunioni 'a 'Iulope.

4.0 FAKA'ATAA MEI HE TUKUHAU

'Oku fakamatala'i atu heni 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fakamole ki hono faka'ataa 'o e tukuha. Ko e me'a ngaue ni ne fakataumu'a ia ke a'usia 'a e ha fakalalaka faka'ekonomika, fakasosiale mo ha fa'unga ngaue fakalalaka 'a e fonua.

Ko e fakakatoa ki he fakamole ki hono faka'ataa mei he tukuha 'i he ta'u fakapa'anga 2008/09 'oku fakafuofua ke 'i he pa'anga 'e \$9.8 miliona. Ko e hiki 'eni peseti 'e 14.0 mei he pa'anga 'e \$8.6 miliona 'i he ta'u 2007/08. 'Oku makatu'unga 'eni mei he lahi ange 'a e fakamole ki hono faka'ataa 'o e tukuha mei he lolo 'aki 'a e pa'anga 'e \$0.7 miliona, lolotonga 'a e taimi na'e hikihiki ai 'a e totongi 'o e lolo 'i tu'apule'anga, pea hiki hake 'aki e pa'anga 'e \$0.8 miliona 'a e fakamole ki he faka'ataa 'o e tukuha ki he ngaahi poloseki langa fakalalaka. Ko e fakakatoa 'o e ongo fika ni, na'e toe holoki hifo ia 'aki 'a e pa'anga 'e \$0.6 miliona makatu'unga 'i hono fakapekia 'o e Lao ki he Faka'ai'ai e Langa Fakalalaka

Ko e katoa 'o e fakamole ki he faka'ataa mei he tukuha ki he 'uluaki mahina 'e hongofulu 'o e 2008/09, na'e fe'unga ia mo e pa'anga 'e \$7.3 miliona.

Tepile 3: Katoa 'o e Fakamole ki he Tukuha 'o Fakalalalasi 2008/09

Ngaahi Faka'ata mei he tukuha (\$)	2004/05	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09**	2008/09 fakafuofua
Laiseni Langa Fakalalaka	5,663,972	927,371	310,205	600,281	11,307	13,569
Ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga	1,719,128	n.a	81,189	127,800	199,305	239,166
Ngaahi Poloseki 'a e Pule'anga	1,344,305	1,589,575	667,617	564,915	501,955	602,346
Ngaahi Poloseki Langa Fakalalaka	1,777,925	650,073	676,683	766,725	529,617	1,635,540
Lolo	6,736,572	7,021,044	8,209,088	6,555,799	6,088,570	7,306,284
Fakakatoa	17,241,902	10,188,063	9,944,781	8,615,520	7,330,755	9,796,905

Note: n.a. 'ikai ma'u, ** mahina 'e hongofulu 'oku ngata ki 'Epeleli 2009.

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Kasitomu.

4.1 Faka'ai'ai Langa Fakalalaka (IDI)

Na'e kamata ngaue'aki mei he 'aho 1 'o Fepueli 2008 'a e Lao Tukuha pea fakapekia ai 'a e Lao ki hono Faka'ai'ai e Langa Fakalalaka (IDI Act). Na'e faka'ata 'i he Lao Tute ha ngaahi koloa ngaue 'e 800 mei he tute, 'a ia ko e kongia pe ia 'o e tokoni 'a e pule'anga ki he fakalalaka 'o e naahi sekitoa taautaha.

Ko e fakamole ki he tukuha, fakatatau ki he Lao Faka'ai'ai e Langa Fakalalaka motu'a 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e \$0.6 miliona ki he ta'u 2007/08.

4.2 Faka'atā mei he Tute ki he Lolo

'Oku lolotonga hokohoko atu ai pe 'a e tokoni 'a e Pule'anga 'i hono faka'ata mei he totongi tute 'o e lolo ki he sekitoa toutai fakakomesiale, fo'u 'uhila mo e fefononga'aki fakakomesiale tautefito ki he fefononga'aki vakatahi pea moe vakapuna.

Ko e mahu'inga fakakātoa 'o e ngaahi faka'atā mei he totongi tute 'o e lolo' 'i he 'uluaki māhina 'e hongofulu 'o e ta'u 2008/09 na'e fe'unga mo e pa'anga 'e \$6.1 miliona mo e fakafuofua na'e 'i he pa'anga 'e \$7.3 miliona ki he ta'u kakato.

4.3 Ngaahi Ngāue Langa Fakalalaka Fakafonua

'Oku kei hokohoko atu pē 'a e lavengamonū 'a e Pule'anga Tonga' 'i he ngaahi tokoni mei he ngaahi fonua tokoni mei muli' ki he ngaahi ngāue fakalalaka faka'ekonomika mo fakasōsiale kehekehe. Ko e ngaahi ngāue' ni 'oku kamata pē mei he ngāue ki hono tokangaekina 'o e masiva', ngaahi polokalama ki he feliliuaki 'o e 'ea', tokoni ki ha fakatamaki pē ko ha me'a fakatu'upakē 'o fakataumu'a ke holoki 'a e faingata'a'ia 'akinautolu 'oku uesia' (humanitarian aid), ke tatau e faingamālie ma'a fafine mo tangata, ngaahi ma'uanga ivi 'uhila mei he la'aa' ma'a' e tukui motu' (ma'u'anga ivi 'oku lava ke toe fakafo'ou 'iate ia pē), ngaahi ma'u'anga vai ki he ngaahi kolo ki 'uta. 'Oku toe tokoni atu foki 'a e Pule'anga' ki he ngaahi ngāue' ni 'o fakafou atu 'i he ngaahi faka'atā mei he tute' mo e tukuhau' 'a e ngaahi me'a ngāue mo e naunau ki he ngāue' ni.

Ko e fakakatoa 'o e pa'anga kuo faka'ataa mei he tukuhau 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e \$1.0 miliona (pa'anga 'e \$0.5 miliona ki he ngaahi poloseki fakapa'anga 'e he pule'anga mo e pa'anga 'e \$0.5 miliona ki he ngaahi poloseki fakapa'anga 'e he ngaahi tokoni mei tu'apule'anga) ki he 'uluaki mahina 'e hongofulu 'o e ta'u 2008/09. 'Oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e laka hake 'i he pa'anga 'e \$2.0 miliona 'a e mahu'inga 'i he faka'osinga 'o e ta'u, koe'uhi ko ha faikehekehe 'i hono fakafuofua'i 'o e ngaahi ngaue fakatatau ki he lahi 'o e 'uluaki patiseti. Ko e ngaahi polokalama ni 'oku kau ai 'a e tokoni ki he Vai 'o e ngaahi kolo ki 'uta, tokoni 'a Siapani ki he ngaahi tukui kolo, tokoni ki he Potungau Ako, tokoni mei he Pangike Fakalalaka 'a 'Esia mo e 'Iunioni 'a 'Iulope kau ai mo e ngaahi polokalama tokoni ki he ongo Niua.

5.0 FAKALELEI KI HE PA'ANGA HU MAI

Ko hono ngaue'aki koia 'o e ngaahi Lao fo'ou ki he Tukuhau Pa'anga Hu Mai 2007, Lao ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2007, Lao ki he Tute mo e Lao ki he Tukuhau 'Ekisia 2007 kamata mei he 'aho 1 'o Fepueli 2008, ko e kamata'anga ia 'o e fika'i fakataautaha 'a e tukuhau ke to e leleiangē mo fakalalakaange 'a e founa ngaue ke faka'ai'ai 'a e tauhi 'o e ngaahi lao.

'Oku hoko 'a e kau atu 'a Tonga 'i he fefakatau'aki fakavaha'apule'anga pea mo 'ene memipa 'i he Kautaha Fefakatau'aki 'a Mamani pea mo e ngaahi kautaha fefakatau'aki fakavaha'apule'anga kehe ko ha tefito'i 'uhinga ia 'i he fakalelei 'i he founa 'o e tanaki 'o e pa'anga humai. Kuo tali foki ke memipa 'a Tonga 'i he Aleapau Fefakatau'aki 'a e Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki (PICTA), pea 'oku lolotonga fakatoka 'o e ngaahi makatu'unga ke alea'i 'a e memipa 'i he Aleapau Fefakatau'aki 'a e Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki (PACER PLUS) pea mo 'Aositelelia mo Nu'usila. 'Oku hokohoko atu pe 'a e alea ki he fefakatau'aki mo e 'Iunioni 'a 'Iulope 'i he Aleapau hoa faka'ekonomika (EPA).

5.1 Fakahu mo e Totongi 'o e Tukupau he 'initaneti

'Oku lolotonga fakatatali 'a hono fakahoko 'o e fokotu'utu'u ngaue ki he fakahu 'o e ngaahi fakamatala mo e totongi 'o e tukuhau 'i he 'initaneti. 'Oku fakafalala 'a e ngaue ko 'eni 'i he ngaahi fehu'aki faka'elekitolonika fakapangike. Kaekehe, 'oku 'i ai 'a e tui 'e toe toloi atu ia ha ta'u 'a e fakahoko ngaue ko 'eni. Neongo ia, 'oku kei hokohoko atu pe 'a e fealealea'aki 'i he vaha'a 'o e Pangike Pule Fakafonua mo e Potungaue Tanaki Pa'anga ki ha faingamalie ki hono fakahoko 'a e ngaahi ngaue fakapangike ki he totongi tukuhau he 'initaneti.

'E malava 'e he founa ngaue ko 'eni ke toe fakatupulaki ange 'a e malu 'a e totongi tukuhau 'a e tokotaha totongi tukuhau pea mo holoki 'a hono fiema'u ha tokotaha ngaue mei he Potungaue Tanaki Pa'anga ke kau 'i hono fakahoko 'o e ngaahi ngaue ni pea lava ai ke fakalahi 'a e tokanga ki he ngaahi ngaue mahu'inga ange hange ko e ngaue faka'atita.

5.2 Tute 'o e Koloa Humai

Hange koia ne fakamatala atu 'i 'olunga, kuo kakato 'a e ta'u 'e taha 'a hono fakahoko 'o e lao fo'ou mo e tu'utu'uni ngaue ki he tute, kuo a'usia 'a e taumu'a koia ke fakasi'isi'i 'a e fakafalala ki he ngaahi pa'anga 'o e tute ki he ngaahi koloa humai ka 'oku kei 'i ai pe 'a e ngaahi ngaue ke fakalelei'i.

6.0 NGAHI FAKAMOLE MO E FEHU'AKI PA'ANGA KI HE 2009/10

Ko e tu'unga fakakatoa 'o e fakamole mo e fehu'aki pa'anga ki he 2009/10, 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e \$202.7 miliona, 'a ia 'oku hiki hake 'aki 'a e peseti 'e 13.8 mei he \$178.2 miliona ko e fakafuofua 'i he 2008/09. Ko e hiki ko 'eni 'oku makatu'unga ia 'i hono toe fakalahi 'aki e peseti 'e 18.2 ki he ngaahi fakamole ki he pa'anga ngaue pea mo e holo 'aki e peseti 'e 1.9 e fakamole ki he ngaahi ngaue fakalalakala pea pehe ki he ngaahi no 'a ia ne holo 'aki e peseti 'e 2.5.

'I he tepile 4, 'oku 'oatu ai 'a hono fakakalakalasi 'o e ngaahi fakamole mo e fehu'aki pa'anga 'i he'enua ngaahi kulupu takitaha pea ha atu ai mo e faikehekehe 'i he ongo ta'u 'e ua ni.

6.1 Fakamole Pa'anga Ngaue

Ko e fakakatoa 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga ki he 2009/10 'oku fakafuofua ia ki he 191.6 miliona, ko e holo 'eni fe'unga mo e peseti 'e 6.2 miliona 'i hono fakahoa ki he \$204.6 miliona 'i he 2008/09. 'Oku makatu'unga 'a e holo ko 'eni mei he holo koia 'o e fakatau koloa, ngaue mo e ngaahi vahenga.

Tepile 4: 'Esitimeti Pa'anga hu atu mo e to'o no ki he Patiseti 2009/10

	Fuofua 'esitimeti 2008/09	Ola Fakaangaanga 2008/09	'Esitimeti 2009/10
Fakamole moe ngaahi mo to'o mei ai 'a e totor	215,883,676	178,152,015	202,732,021
Ngaahi Fakamole	216,414,887	174,380,126	203,361,282
Fakamole ki hono fakalele 'o e Pule'anga	204,174,129	159,207,620	191,609,857
Ngaahi Vahenga	78,385,912	68,771,471	77,364,627
Tokoni ki he Pa'anga malolo 'a e kau Ngaue Fa	7,647,940	5,096,472	10,289,157
Totongi 'o e koloa moe ngaahi ngaue	91,457,554	63,888,396	78,429,707
Ngaahi totongi 'o e tupu	5,207,028	5,207,027	5,716,080
	-	-	-
Tokoni mo e ngaahi foaki	21,475,696	16,244,254	19,810,286
Tokoni ki he kautaha 'ikai fakapa'anga	1,000	3,181	76,000
Tokoni ki he Kautaha fakapa'anga	2,800,003	-	100,000
Tokoni ki he ngaahi Ngaue fakapule'anga kel	3,825,002	1,474,465	3,207,143
Foaki ki he ngaahi kautaha 'ikai fakataumu'a	8,339,893	7,642,535	9,100,162
Foaki taautaha	5,362,434	5,933,166	6,463,619
Foaki ki Muli	1,147,364	1,190,907	863,362
Fakamole ki he ngaahi ngaue lalahi	12,240,758	15,172,507	11,751,425
Fakatau mai 'o ha koloa tu'uma'u	11,412,778	14,808,677	11,261,752
Fakatau mai 'o ha kelekele mo ha koloa 'ikia ha	146,747	51,347	41,606
Foaki Pa'anga	681,233	312,483	448,067
No to'o mei he totongi fakafoki	(531,211)	3,771,889	(629,261)
Ki he ngaahi kautaha fakapule'anga 'ikai ngaue	(61,877)	4,330,453	(159,927)
Ki he ngaahi kautaha fakapa'anga	(469,335)	(558,564)	(469,334)
Ki muli	1	-	-

Ko e holo ko 'eni ki he \$72.0 miliona 'i he 2009/10 'i he fakatau koloa mo e ngaue fe'unga mo e peseti 'e 21.3 mei he 'uluaki 'esitimeti 'o e 2008/09 'a ia na'e fe'unga mo e \$91.5 miliona. Na'e makatu'unga 'a e holo ni mei he ngaahi fakamole lalahi tatu'otaha hange koe hilifaki kalauni, fakapa'anga mai 'a e ngaahi polokalama fakalelei hala mei he ngahi fonua tokoni pea moe holoki 'o e ngaahi faka'ata mei he totongi tukuhau.

Ko e'uhinga hono ua ki he holo 'i he fakamole lolotonga 'oku makatu'unga ia 'i he holo 'a e vahenga 'aki 'a e peseti 'e taha mei he 'uluaki 'esitimeti 'o e 2008/09 fe'unga moe \$78.4 miliona fakahoa ki he \$77.7 miliona 'i he 2009/10. Ko e hiki peseta 'e 10 'i he vahenga 'o e kau ngaue fakapule'anga 'oku 'osi kau atu ia 'i he fika 'i 'olunga.

Tanaki atu ki he hiki koia 'i he vahenga 'o e kau ngaue fakapule'anga, ko e ngaahi fakalelei ki he ngaahi 'aho malolo mei he ngaue 'oku na fakataumu'a ki hono toe fakalelei'i mo faka'ai'ai ke toe ola lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e kau ngaue fakapule'anga, 'i he taimi tatau pe 'oku hiki hake 'a e tokoni 'a e Pule'anga ki he pa'anga malolo mei he peseti 7.5 ki he peseti 'e 10.0 'i he 2009/10.

6.2 Fakamole ki he ngaahi ngaue Fakalakalaka

'Oku fakafuofua ko e fakamole ki he pa'anga ngaue fakalukufua ki he 2009/10 ko e pa'anga 'e \$11.8 miliona, 'a ia 'oku si'isi'i'aki 'a e peseti 'e 22.5 mei he fakafuofua ko e pa'anga 'e \$15.2 miliona ki he 2008/09. Ko e holo ko eni fe'unga mo e pa'anga 'e \$3.4 miliona 'oku kau ai 'a e holo fe'unga mo e pa'anga 'e \$3.5 miliona ki hono fakatau mai 'o e ngaahi koloa lalahi.

Ko e kongalahi 'o e ngaahi fakamole 'e fakapa'anga mai ia mei he tokoni mei he ngaahi hoa fakalakalaka.

7.0 FAKAFUOFUA 'ESITIMETI KI HE 2008/09

Ko e tu'unga fakakatoa 'oku ha he GFS 'oku fakafuofua ki he hulu fe'unga mo e pa'anga 'e \$20.3 miliona, ko e \$7.2 miliona 'o e pa'anga ko 'eni 'e ngaue'aki ia ki hono totongi fakafoki 'o e no pea koe palanisi kuo vahe'i ia ke kau atu ki he sino'i pa'anga 'e 15.0 miliona 'oku fakahu ke kamata 'aki ha Pa'anga Talifaki ki ha ngaahi Fakatamaki Fakaenatula.

Ko e hiki lahi 'i he fakakatoa 'o e pa'anga humai moe ngaahi tokoni na'e makatu'unga ia 'i he tokoni pa'anga mei he Lepapulika 'o e Kakai Siaina 'a ia ko e \$23.6 miliona.

Ko e fakakatoa 'o e ngaahi fakamole ki he 2008/09 'oku fakafuofua ia ki he \$178.2 miliona 'a ia ko e holo'aki ia 'a e peseti 'e 6.1 mei he 'uluaki 'esitimeti 2008/09. Ko e 'uhinga lahi pe 'a e holo 'a e katoa 'a e pa'anga ki he \$13.2 miliona makatu'unga 'i he toloi 'a hono fakahoko 'o e ngaahi ngaue lalahi.

Ko e fakakatoa 'o e fakamole lalahi na'e fakahoko 'i he 2008/09 na'e kau atu kivi 'a hono toe fakatau mai 'a e kautaha ma'u'anga 'Uhila mei he kautaha Shoreline, ko hono langa 'o ha pilisone 'e 2, hilifaki kalauni pea mo hono fakalelei'i 'o e hala

8.0 FOUNGA FAKAPA'ANGA 'O E 'ESITIMETI KI HE 2009/10

Ko e founga fakapa'anga 'o e 'esitimeti 'oku fika'i 'o fakatatau ki hono fakapa'anga 'a e fe'amōkaki 'i he patiseti', pē ko hono faka'aonga'i 'o e hulu ko ia 'i he patiseti'. 'Oku hā 'i he Tēpile 5' 'a e ngaahi vahevahe 'o hono fakapa'anga 'o e 'esitimeti 'o e 2009/10' mo e ta'u kuohili'.

Hange koia ne 'uluaki ha atu 'i he Tepile 1, ko e palanisi fakalūkufua ki he pa'anga hūmai' mo e ngaahi fakamole ki he 2009/10' ko e hulu fe'unga mo e pa'anga 'e \$17.4 miliona. Koe hulu ko 'eni 'e ngaue'aki ki he totongi fakafoki 'o e ngaahi no 'a e pule'anga fe'unga mo e \$12.3 miliona. Ko e ngaahi fakapa'anga fakalotofonua, 'oku 'amanaki 'a e Pule'anga ke toe fakaloloa 'a e taimi 'e totongi atu ai 'a e ponite fe'unga mo e pa'anga 'e \$7.0 miliona. Ko e palanisi 'o e pa'anga hulu fe'unga mo e \$5.1 miliona mei he pa'anga tokoni 'e kau atu ia ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi polokalama faka'ai'ai fakapa'anga 'a e Pule'anga.

Tepile 5: 'Esitimeti Fe'ave'aki Pa'anga (\$miliona)

	Fuofua 'esitimeti 2008/09	Ola Fakaangaanga 2008/09	'Esitimeti 2009/10
Fakapa'anga Fakalukufua	(7,063,369)	(20,347,728)	(17,368,599)
Fakapa'anga mei Muli	(7,033,913)	(6,183,912)	(12,295,839)
Koe pa'anga kuo/e ma'u mai	-	-	-
Ko hono totongi fakafoki	7,033,913	6,183,912	12,295,839
Fakapa'anga Fakalotofonua	(29,456)	(14,163,816)	(5,072,760)
Ponite/no fakalotofonua	7,000,001	6,000,000	7,000,000
Totongi Fakafoki 'o e Ponite kuo taimi ke totongi atu/no katoa 'o e fakapa'anga'aki 'a e Ponite fakalotofonua	7,000,001	7,000,000	7,000,000
Liliu 'i he palanisi 'a e Pule'anga mo e 'inivesimeni	(29,456)	(13,163,816)	(5,072,760)

9.0 NGAahi NO 'A E PULE'ANGA

'I he faka'osinga 'o `Epeleli 2009, 'oku ha 'i he fika fakaanganga ko e fakakatoa 'o e mo'ua 'o e pule'anga 'oku te'eki ke totongi, 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e \$208.03 miliona, 'a ia ko e mo'ua ki tu'apule'anga 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e \$185.58 miliona pea ko e mo'ua fakalotofonua 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e \$22.5 miliona.

'Oku fakafuofua 'e 'i he pa'a nga 'e \$221.3 miliona 'a e toenga mo'ua 'a e Pule'anga ki tu'apule'anga ki he 2008/09, 'o kau heni 'a e pa'anga 'oku fakafuofua 'e ma'u mai 'i he mahina ni moe mahina kaha'u ki he poloseki 'a e Falemahaki mo e poloseki Langa Fo'ou 'o Nuku'alofa. Ko e fakakatoa 'o e no mei tu'apule'angai ki he 2007/08 'e fe'unga mo e \$157.9 miliona.

'Oku fakafuofua 'e ma'u mai 'a e pa'anga 'e \$57.4 miliona mei he no mei tu'apule'anga 'i he 2008/09. Ko e pa'anga no ko 'eni mei he poloseki 'a e Falemahaki mo e poloseki Langa Fo'ou 'o Nuku'alofa. Ko e pa'anga no kuo ma'u 'i he faka'osinga 'o `Epeleli 2009 ko e pa'anga 'e \$20.7 miliona, 'a ia koe pa'anga 'e \$1.3 miliona mei he poloseki 'a e Falemahaki pea pa'anga 'e \$19.4 miliona mei he poloseki Langa Fo'ou 'o Nuku'alofa.

'Oku fakafuofua 'a e ngaahi totongi no ki tu'apule'anga ki he 2008/09 ki he pa'anga 'e \$9.8 miliona, 'a ia ko e totongi sino'i pa'anga fe'unga ko e pa'anga 'e \$6.2 miliona mo e totongi tupu ko e pa'anga 'e \$3.6 miliona.

'Oku fakafuofua 'a e mo'ua no fakalotofonua ki he pa'anga 'e \$22.5 miliona 'i he 2008/09, 'a ia ko e fakahoa ki he pa'anga 'e \$24.4 miliona 'i he 2007/08. 'Oku kau heni 'a e pa'anga 'e \$1.0 miliona ko e ponite 'e matu'otu'a ki Sune 2009, 'a ia 'oku fakaangaanga ke toe fakaloloa.

Ko e fakafuofua ki he ngaahi totongi no fakalotofonua ki he 2008/09 ko e pa'anga 'e \$8.6 miliona, 'a ia ko e totongi sino'i pa'anga ko e pa'anga 'e \$7.0 mo e totongi tupu koe pa'anga 'e \$1.6 miliona.

Ko hono fakakatoa 'o e ngaahi no 'oku malu'i 'e he pule'anga 'i he 2008/09 'e fe'unga mo e pa'anga 'e \$9.5 miliona fakahoa ki he pa'anga 'e \$10.6 miliona 'i he 2007/08.

'Oku fakafuofua 'a e ngaahi mo'ua no pa'anga mei he pule'anga ki he ngaahi poate fakalao fakalotofonua mo e ngaahi kautaha kehe 'a e pule'anga, ki he pa'anga 'e \$23.7 miliona 'i he 2008/09. 'Oku fakahoa eni ki he toenga no ko e pa'anga 'e \$26.4 miliona 'i he 2007/08.

'Oku fakamatala fakaikiiki 'a e ngaahi no 'a e pule'anga 'i he Pepa Fakalahi. 'Oku fakamatala'i ai 'a e ngaahi no ki he ngaahi Poate fakalotofonua mo e ngaahi kautaha kehe, ngaahi mo'ua ki tu'apule'anga, ngaahi mo'ua no fakalotofonua, mo e ngaahi no 'oku malu'i, 'o a'u ki he 'aho 30 'o `Epeleli 2009.

Lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2008/09, na'e fakahoko 'e he pule'anga 'a e ngaahi no ko 'eni, fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Konga 25 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga.

Tepile 6: Ngaahi mo'ua no 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2008/09

Pule'anga/ Kautaha na'e fai mei ai e no	'Aho 'o e aleapau	Taumu'a 'o e No	Totongi Tupu (%)	Ta'u Totongi Fakafoki	Lahi 'o e No (TOP\$m)
Fakatau Ponite mei he kakai	1/9/2008	Fakafo'ou 'o e ngaahi ponite kuo matu'otu'a	7.25	3	\$1.0
Fakatau Ponite mei he kakai	14/4/2009	Fakafo'ou 'o e ngaahi ponite kuo matu'otu'a	6.65	5	\$5.0
Fakatau Ponite mei he kakai	30/6/2009	Fakafo'ou 'o e ngaahi ponite kuo matu'otu'a	Ke toki fakapapau'i 'i ha'ane matu'out'a	5	\$1.0

'Oku hokohoko atu e feinga `a e Pule`anga ki hono tokanga`i `o e tu`unga fakapa`anga pea mo hono leva`i `o e pa`anga humai mo e fakamole, tautefito ki he tu`unga tolalo faka`ekonomika fakamamani lahi he taimi ni. 'I he`ene pehe, 'oku fu`u fiema`u ai ke leva`i lelei mo tauhi `e he Pule`anga `a e tu`unga `o e ngaahi no, ke `i ha tu`unga fakafiemalie `o fakatatau ki he tu`unga fakapa`anga `a e Pule`anga, `i he lolotonga ni ki he kaha`u. Makatu`unga `i ha ma`u kotoa mai `o e pa`anga no ki he toe langa `o Nuku`alofa mei he Lepapulika `o e Kakai Siaina `e tu`u ngali uesia `a e tu`unga `a e no `a Tonga `oka toe `iai ha ngaahi feto`aki `i he pa`anga Tonga mo e pa`anga Siaina pea moe ngaahi fonua lalahi `oku fai mei ai `a e no.

Koe`uhi ko e fiema`u ke kei tauhi `a e tu`unga `o e no ke kei `i ha tu`unga fakafiemalie, na`e fa`u ai ha pepa fekau`aki mo e taumu`a faka`ekonomika fakalukufua, `a ia `oku ui ko e Debt Policy Paper. Ko e pepa ngaue ni `oku ne fokotu`u ha taumu`a ke lava ai he Pule`anga `o tauhi `a e tu`unga e no `i he kaha`u.

'I he faka`osinga `o e `Epeleli 2009, `oku fakafuofua `a e ngaahi mo`ua `a e Pule`anga ki tu`apule`anga ki he peseti `e 30.6 `o e koloa fakalukufua `o e fonua. Koe ngaahi no fakalotofonua `oku fakafuofua ki he peseti `e 3.7, `o fakatatau ki he koloa fakalukufua `o e fonua.

Ko e ngaahi mo`ua no `a e Pule`anga ki tu`apule`anga, `oku `i he `avalisi koe peseti `e 1.0 `i he ta`u `e 36. 'I he ngaahi ta`u kuo maliu atu, ko e tu`unga `o e ngaahi no fakalotofonua na`e malava ke kei pukepuke pe `i he tu`unga lolotonga, `aki hono toutou fakafo`ou `o e ngaahi ponite kuo matu`otu'a.

9.1 Polokalama Tokoni Fakaakeake ki he ngaahi Pisinisi

Ko e polokalama ko eni na`e kamata `ia `i `Epeleli 2007 `e he Tokoni `a Nu`usila, `Aositelelia mo e Pule`anga Tonga ke tokoni`i `a e ngaahi pisinisi na`e uesia `e he moveuveu ko ia `oe `aho 16 `o Novema 2006. `Oku fakataumu`a eni ke tokoni fakapa`anga ki hano toe fetongi `oe

koloa na'e maumau, pea ke fakatupulekina 'a e fakatupukoloa, 'a ia 'e tokoni eni 'i he vaha'a taimi nounou pe loloa kene 'ohake 'a e tu'unga faka'ekonomika 'a e fonua.

9.2 Polokalama Tokoni Langalangahake ki he ngaahi SekitoaTaautaha

Ko e polokalama ko eni na'e fokotu'utu'u kene fakatahataha'i ha pa'anga ngaue ke tokoni ki he ngaahi Pangike ke no atu 'i he tu'unga ma'ama'a. Ko e polokama no ko eni na'e fokotu'u 'e Nu'usila mo Aositelelia ke tokoni ki he ngaahi pisinisi na'e uesia 'e he moveuveu 'o e 'aho 16 'o Novema 2006. Ko e tefito'i taumu'a ko hono toe langafo'ou 'oe ngaahi fale ke fetongi 'a e ngaahi fale na'e maumau.

Na'e fokotu'u ha kautaha tau'ataina ko e IMC (Independent Monitoring Company) ke ne tokanga'i 'a e polokalama ko eni. 'E malava 'a e ngaahi kautaha pisinisi na'e uesia 'o kole tokoni ki he polokalama ko eni 'o fakafou he ngaahi Pangike ka 'i hono fakamafai'i 'e he IMC.

10.0 FAKAMATALA SITETISITIKA KI HE NGAHI NGAUE FAKA-PA'ANGA 'A E PULE'ANGA

'I he angamaheni', ko e 'esitimeti 'o e pa'anga hūmai' mo e pa'anga hūatu' pē fakamole 'i he Pa'anga Fakalahi ke fakahū atu', 'oku fakafuofua'i 'i he founa fakatauhitohi' – 'a ia ko e pa'anga 'oku hūmai mo hūatu mei he 'akauni fakahū pa'anga 'a e fonua'. Ko e pa'anga hūmai 'oku toki lau ia he taimi 'oku ma'u ai', pea ko e pa'anga hū atu' leva 'oku toki lau pē ia he taimi 'oku fai ai hono tuku ki tu'a 'a e pa'anga' mei he 'akauni fakahū pa'anga'. Ko hono fakahoko pehē' ni hono ngāue'aki e ngaahi 'akauni 'a e Pule'anga', 'oku fakatefito ia 'i he tokanga ke fakapapau'i 'oku fakalao 'a hono ngāue'aki 'o e pa'anga' pea 'oku fakamoleki foki ki he me'a na'e 'uhinga ki ai'. Ko e founa ko ia hono fakakalakalasi 'o e fehu'aki mo leva'i e pa'anga 'a e pule'anga' 'oku' ne 'omai 'e ia 'a e makatu'unga ki hono palani lelei mo pule'i 'a e pa'anga'. 'Oku makatu'unga heni hono teuteu'i e Polokalama 'Esitimeti.

'Oku hā 'i he Tēpile 7 mo e 8 'a hono fakahoa 'a e 'esitimeti 'o e pa'anga hūmai 'a e Pule'anga', 'a ia 'oku fakaiiki atu 'i he tohi "Polokalama Patiseti 'Esitimeti 2009/10'" pea mo e 'esitimeti 'o e pa'anga hūmai' mo e pa'anga hūatu', 'a ia 'oku fakahaa'i tatau mo e founa koia na'e 'osi fakamatala'i 'i 'olunga.

Tepile 7: Fakafehoanaki Tu'unga Fakapa'anga Faka'aho (cash flow) ki he Pa'anga Humai (revenue) hange ko ia 'i he Fakamatala Patiseti

Pa'anga humai ki he Pule'anga		182,596,569
<i>Tanaki: Humai mei he Pa'anga Kehe</i>		
Ngaahi Kolo (Local Community)	5,500	
Pa'anga mei he Tokoni	47,877,812	47,883,312
<i>Katoa humai (Fakafo'ipolokalama)</i>		230,479,881
Kole: Hu mai 'oku lau koe totongi ki he huatu		3,379,261
<i>Totongi No</i>		
Fakapa'anga mei Muli	0	
Fakapa'anga fakalotofonua	7,000,000	7,000,000
Fakakatoa Pa'anga Humai (Fakamatala GFS)		220,100,620

Tepile 8: Fakafehoanaki 'a e pa'anga 'a e Pule'anga Tonga mo e fakamole fakatatau ki he Fakamatala Patiseti

Pa'anga huatu ki he Pule'anga	187,523,809	
<i>Tanaki: Huatu mei he Pa'anga Kehe</i>		
Ngaahi Kolo (Local Community)	5,500	
Pa'anga mei he Tokoni	37,877,812	37,883,312
<i>Katoa huatu (Fakafo'ipolokalama)</i>		225,407,121
Kole: Hu atu 'oku lau koe totongi ki he huatu		3,379,261
<i>Totongi No</i>		
Fakapa'anga mei Muli	12,295,839	
Fakapa'anga fakalotofonua	7,000,000	19,295,839
Fakakatoa Pa'anga Huatu (Fakamatala GFS)		202,732,021

'I he Tepile 9 'oku hä ai 'a e fakaikiiki 'a e ngaahi pa'anga ki he 'Esitimeti 'oku tanaki mai mei he ngaahi Potungaue lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2009/10 fakahoa ki he ta'u 2008/09

Tepile 9: Pa'anga ke tanaki mo ma'u mei he ngaahi Potungaue

Code	Ministry	2008/09	%	2009/10	%
02	Falealea	46,809	0.0%	30,000	0.0%
03	Ofisi 'oe Palemia	6,465,711	2.8%	2,310,009	1.0%
04	Komisiona ki he va moe kakai	35,230	0.0%	1,135,714	0.5%
05	Ofisi Atita	21,000	0.0%	40,000	0.0%
06	Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua	67,115,140	29.1%	26,037,143	11.3%
07	Potungaue Ngaahi Ngaue ki Muli	2,086,163	0.9%	2,595,000	1.1%
08	Tau Malu'i Fonua 'a Tonga	548,820	0.2%	1,000,000	0.4%
09	Potungaue Fonua, Savea, Ngaahi Koloa Fakaenatula moe Atakai	1,176,748	0.5%	1,092,000	0.5%
10	Potungaue Fakamaau'anga	458,036	0.2%	573,000	0.2%
11	Potungaue Polisi, Pilisone, moe va'a Tamate Afi	1,352,467	0.6%	5,999,652	2.6%
12	Potungaue Ako, Kakai Fefine moe Tukufakaholo	7,927,499	3.4%	7,271,162	3.2%
13	Potungaue Mo'ui	1,460,767	0.6%	3,955,000	1.7%
14	Potungaue Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau mo e Toutai	2,489,626	1.1%	7,922,450	3.4%
15	Potungaue Ngaue 'a e Kakai, Fefakatau'aki moe Ngaahi Ngaue'anga	960,010	0.4%	1,034,650	0.4%
16	Potungaue Takimamata	60,935	0.0%	280,000	0.1%
17	Potungaue Ngaahi Ngaue	1,985,511	0.9%	8,965,000	3.9%
18	Potungaue 'oe Fefononga'aki	2,106,983	0.9%	4,946,240	2.1%
19	Potungaue Ako Ngaue, Ngaue'anga, To'utupu & Sipoti	359,454	0.2%	3,066,000	1.3%
20	Potungaue Lao	9,998	0.0%	-	0.0%
21	Potungaue ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga	6,820,000	3.0%	5,520,560	2.4%
22	Potungaue Pa'anga Humai	127,071,670	55.1%	141,786,300	61.5%
23	Potungaue ki he Fetu'utaki mo e Ngaahi Fakamatala	-	0.0%	4,920,000	2.1%
Grand Total		230,558,577	100.0%	230,479,880	100.0%

'I he Tepile 10 'oku hä ai 'a e fakaikiiki 'a e pa'anga 'oku vahe'i atu ki he ngaahi fatongia kotoa pe 'oku fiema'u mei he ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga ki he 2009/10 fakahoa ki he ta'u 2008/09.

Fakamatala Fakata'u ki he Ta'u Fakapa'anga 2010

Pepa 2 : Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

Tepile 10: Ko e Pa'anga Fakamole 'a e Ngaahi Potungae

Vouti	Potungae	2008/09	%	2009/10	%
01	Ofisi Palasi	5,066,885	2.3%	5,255,000	2.3%
02	Falealea	4,268,200	2.0%	4,116,000	1.8%
03	Ofisi 'oe Palemia	10,355,711	4.8%	10,229,330	4.5%
04	Komisiona ki he va moe kakai	170,176	0.1%	1,513,714	0.7%
05	Ofisi Atita	875,854	0.4%	1,020,000	0.5%
06	Potungae Pa'anga mo e Palani Fakafonua	75,201,982	34.5%	61,617,259	27.3%
07	Potungae Ngaahi Ngaue ki Muli	10,588,057	4.9%	9,715,000	4.3%
08	Tau Malu'i Fonua 'a Tonga	10,401,820	4.8%	9,353,000	4.1%
09	Potungae Fonua, Savea, Ngaahi Koloa Fakaenatula moe Atakai	2,982,813	1.4%	2,500,000	1.1%
10	Potungae Fakamaau'anga	1,861,431	0.9%	2,109,000	0.9%
11	Potungae Polisi, Pilisone, moe va'a Tamate Afi	11,820,982	5.4%	16,548,652	7.3%
12	Potungae Ako, Kakai Fefine moe Tukufakaholo	29,721,457	13.6%	31,385,162	13.9%
13	Potungae Mo'ui	20,286,327	9.3%	26,049,000	11.6%
14	Potungae Ngoue, Me'atokoni, Vaotata moe Toutai	6,414,041	2.9%	11,827,451	5.2%
15	Potungae Ngaue 'a e Kakai, Fefakatau'aki moe Ngaahi Ngaue'anga	2,652,911	1.2%	2,634,650	1.2%
16	Potungae Takimamata	1,926,859	0.9%	2,174,000	1.0%
17	Potungae Ngaahi Ngaue	8,707,726	4.0%	11,102,000	4.9%
18	Potungae 'oe Fefononga'aki	3,595,673	1.7%	3,437,420	1.5%
19	Potungae Ako Ngaue, Ngaue'anga, To'utupu & Sipoti	2,765,103	1.3%	5,311,000	2.4%
20	Potungae Lao	1,635,506	0.8%	1,380,000	0.6%
21	Potungae ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga	587,477	0.3%	622,558	0.3%
22	Potungae Pa'anga Humai	5,809,312	2.7%	4,712,300	2.1%
23	Potungae ki he Fetu'utaki mo e Ngaahi Fakamatala	198,458	0.1%	794,625	0.4%
Fakakatoa		217,894,761	100.0%	225,407,121	100.0%

Fakamatala Patiseti ki he Ta'u Faka-pa'anga ngata he 'aho
30 Sune 2010

*Pepa 3: Ngaahi Ngäue Fakalalakaka ki he Ngaahi Motu mo e
Tukui Kolo*

Figure 2. Sectoral Contribution to Gross Domestic Product, at constant prices for the year 1999/00

Year Nominal

Kanotohi

Pepa Patiseti 3: Ngaahi Fakalalakaka ki he Ngaahi Motu mo e Tukui Kolo

1.0	NGAAHI FOKOTU'UTU'U FEKAU'AKI MO E LANGA FAKALAKALAKA KI HE NGAAHI 'OTU MOTU MO E TUKUI KOLO.....	54
2.0	NGAAHI NGAUE FAKALAKALAKA KI HE 'OTU MOTU MO E NGAAHI KOLO KI 'UTA ..	54
3.0	TONGATAPU	56
4.0	HA'APAI	57
5.0	VAVA'U.....	59
6.0	'EUA	60
7.0	NIUA	60
8.0	NGAAHI NGAUE FAKALAKALAKA KI HE 'OTU MOTU MO E TUKUI KOLO KE FAKAHOKO 'I HE 2009/10.....	61
9.0	FAKAMA'OPO'OPO.....	62

Hokohoko 'o e Ngaahi Tepile : Pepa Tolu

TEPILE 1: POLOKALAMA TOKONI 'A 'AOSITELELIA MO SIAPANI KI HE NGAAHI 'OTU MOTU MO E TUKUI KOLO: 2006/07-2008/09 ..	55
TEPILE 2: POLOKALAMA TOKONI KI TONGATAPU 'I HONO FAKAKALAKALASI MEI HE 2006/07-2008/09	56
TEPILE 3: POLOKALAMA TOKONI A NU'USILA KI HE NGAAHI KOMIUNITI: 2008/2009.....	57
TEPILE 4: POLOKALAMA TOKONI KI HA'APAI: 2006-07 – 2008/09.....	58
TEPILE 5: POLOKALAMA TOKONI KI HE SEKITOA SOSIALE 'I VAVA'U: 2004 - 2008.....	59
TEPILE 6: POLOKALAMA TOKONI KI VAVA'U: 2006/07 TO 2008/09	59
TEPILE 7: NGAAHI TOKONI 'A 'AOSITELELIA KI HE KOMIUNITI: 2009/10.....	61
TEPILE 8: NGAAHI NGAUE KOLE KE FAKAPA'ANGA 'E SIAPANI (GGP): 2009/10 *	62

1.0 NGA AHI FOKOTU'UTU'U FEKAU'AKI MO E LANGA FAKALAKALAKA KI HE NGA AHI 'OTU MOTU MO E TUKUI KOLO

'Oku kei tu'ulahoko ai pe foki hono tokoni'i 'e he Pule'anga 'a e ngaahi ngaue fakalalakaka koia ki he ngaahi 'otu motu pea mo e tukui kolo 'o fakataumu'a ke pou pou ki he Visone Fakafonua 'oku ha 'i he Palani Fakalalakaka Hono Valu ki he 2006/07-2008/09, 'a ia 'oku pehe, "Ke langa ha sosaieti 'oku lavengamonu ai 'a e Tonga kotoa 'i ha tu'unga mo'ui 'oku ma'olunga mo lelei ange.." Ko e visone ko eni 'oku toe hoko atu pe ia 'i he Fokotu'utu'u Palani Fakaangaanga Fakafonua ki he ta'u 'e 5 ki he 10 ka hoko mai.

'I hono taukave'i koia e Visone Fakafonua, 'oku fakamamafa'i ai 'e he Pule'anga 'i he Fokotu'utu'u Palani Fakaangaanga Fakafonua ha ngaahi tefito'i taumu'a 'o kau ai hono tokoni'i e langa fakalalakaka e ngaahi komiuniti 'aki e ngaue fakataha e ngaahi vahenga mo e ngaahi kolo ke a'usia 'enau ngaahi fiema'u vivili. 'Oku makatu'unga eni 'i he taumu'a koia ke 'inasi tatau e ngaahi 'otu motu he ngaahi faingamalie fakalalakaka faka'ekonomika mo fakasosiale, pea to e hoko foki 'a e ngaahi fakalalakaka ko eni ko ha me'a ia ke tanaki atu ki he tu'umalie fakalukufua 'a e fonua.

'Oku sio 'a e Fokotu'utu'u Palani Fakaangaanga Fakafonua ke fakahoko ha liliu ki he founa pule'i 'o e ngaahi 'otu motu. 'E ngaue 'a e Pule'anga ke fokotu'u ha ngaahi kosilio fakavahe mo fakakolo 'o fakataumu'a ke kau mai 'a e ngaahi komiuniti 'i hono fakakaukau'i 'a e ngaahi fakalalakaka ki he ngaahi 'otu motu.

'Oku 'i ai foki mo e ngaahi Palani Fakalalakaka 'a e ngaahi 'otu motu kuo fo'u ke pou pou ki he Fokotu'utu'u Palani Fakaangaanga Fakafonua ki he ta'u 'e 5 ki he 10 ka hoko mai. Ko e ngaahi Palani Fakalalakaka ki he ngaahi motu 'e ni'ihii 'oku toki teu ke kamata 'a e ngaue ki hono fo'u.

'Oku 'i ai foki mo e ngaahi Komiti Langa Fakalalakaka 'a e ngaahi 'otu motu kuo fokotu'u ke siofi fakalukufua 'a e ngaahi ngaue fakalalakaka ki he tukui motu.

2.0 NGA AHI NGAUE FAKALAKALAKA KI HE 'OTU MOTU MO E NGA AHI KOLO KI 'UTA

Ko e ngaahi Polokalama Fakalalakaka ki he ngaahi 'otu motu mo e tukui kolo 'oku meimei ke fakatefito ia 'i he ngaahi polokalama tokoni 'oku fakapa'anga 'e he ngaahi fonua muli. 'Oku fakafou mai eni 'i he ngaahi polokolama 'oku fakapatonu pe ia ki he langa hake 'a e ngaahi komiuniti, pea 'oku toe 'i ai foki mo e ngaahi tokoni kehe 'oku fakafou mai ia 'i he polokalama tokoni fakalukufua 'a e ngaahi fonua muli ki Tonga ni. 'Oku kau atu foki heni mo e ngaahi tokoni 'a e Pule'anga ki he langa hake 'a e 'otu motu mo e ngaahi kolo 'o fakafou mai 'i he patiseti fakata'u. Ko e ngaahi tokoni mei he ngaahi fonua muli mo e Pule'anga ki he komiuniti, 'oku kau ai 'a e:-

(i) *Polokalama Tokoni ki he Komuniti 'a Tonga - Fakapa'anga 'e 'Aositelelia (TCDS)*

Ko e polokalama ko eni 'oku kongu ua 'a ia ko e polokalama tokoni ki he komiuniti mo e Pa'anga Tokoni Fakalalakaka ki Ha'apai 'a ia na'e fokotu'u ke tokoni ki he ngaahi fiema'u vivili 'a e ngaahi komiuniti. Ko e taumu'a 'o e polokalama ni ke to e hiki'i hake 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e mo'ui 'a e kakai 'oku masivesiva ange. Na'e 'i he vaha'a 'o e \$1.7 miliona ki he \$2.2 miliona 'a e pa'anga na'e hu mai ki Tonga ni 'i he polokalama ni 'i he ta'u taki taha 'i he vaha'a taimi 'o e 2006/07 – 2008/09.

(ii) *Polokalama fekau'aki mo e ngaahi tokoni ke lava 'o matu'uaki 'a e ngaahi uestia mei he feliliuaki mo e mafana ange 'a e 'ea - Fakapa'anga 'e 'Aositelelia*

Ko e polokalama ni 'oku fakahoko pe ia fakataha mo e polokalama (i) 'a ia 'oku ha 'i 'olunga. 'Oku fakataumu'a 'a e ngaahi tokoni ko eni ki ha ngaahi ngaue 'oku felave'i mo hono matu'uaki pe fakasi'isi'i 'a e uestia 'oku hoko 'i he feliliuaki mo e ngaahi nunu'a 'o e mafana ange 'a e 'ea, pea mo e palopalema 'o e faka'au ke toe ma'olunga ange 'a e tahi.

(iii) *Polokalama Tokoni 'a Siapani ki he kakai masiva (GGP)*

Ko e polokalama ni 'oku fakataumu'a ia ke tokoni ki he kakai 'oku masivesiva ange i he ngaahi tafa'aki 'o e mo'ui lelei, ako, ngaahi ngaue 'e tokoni ke fakasi'isi'i 'a e masiva pehe ki he lelei fakalukufua 'a e ngaahi kolo, pea mo e 'ataakai.

(iv) *Pa'anga Tokoni ki he Komuniti - Fakapa'anga 'e Nu'usila*

Ko e Polokalama ni 'oku fakataumu'a ia ki he ngaahi ngaue 'e lelei fakalukufua ki he ngaahi komiuniti. 'I he ta'u fakapa'anga lolotonga, 2008/09, na'e ofi ki he T\$300,000 'a e katoa 'a e tokoni na'e fakahoko mei he polokalama ni.

(v) *Ngaahi Tokoni fakafou mai 'i he Ngaahi Polokalama Tokoni Fakalukufua 'a e ngaahi fonua mulii*

'Oku to e fakafou mai foki mo e ngaahi tokoni ki he ngaahi 'otu motu 'i he ngaahi Polokalama Tokoni Fakalukufua 'a e ngaahi fonua muli, 'o hange ko e tokoni 'a e ngaahi fonua fakatahataha 'a 'Iulope (EC) ki he tafa'aki 'o e ako mo e mo'ui 'i Vava'u, 'a ia na'e fe'unga katoa mo e \$9.2 miliona. Pehe foki ki he tokoni 'a Nu'usila ki hono fakakakato 'a e langa koia 'o e 'Apiako Ma'olunga 'o Niuatoputapu 'a ia 'oku fe'unga mo e \$3.2 miliona.

(vi) *Tokoni mei he Pule'anga*

'Oku tokoni foki mo e Pule'anga ki he langa fakalalakaka 'a e ngaahi 'otu motu mo e tukui kolo 'o fakafou mai 'i he patiseti fakata'u. 'Oku fe'unga mo e \$3 miliona 'a e pa'anga kuo vahe'i 'i he ta'u fakapa'anga 2009/10 ke fakahoko'aki 'a e langa fakalalakaka ki he ngaahi 'otu motu mo e ngaahi kolo ki 'uta, 'a ia ko e \$2 miliona ki he komiuniti fakalukufua, pea \$1 miliona ki he ngaahi ngaue fakalalakaka ki he ongo Niua.

Tepile 1: Polokalama Tokoni 'a 'Aositelelia mo Siapani ki he Ngaahi 'Otu Motu mo e Tukui Kolo: 2006/07-2008/09

Polokalama Tokon/Ta'u Fakapa'anga	Mahu'inga 'o e Ngaahi Tokoni (TOP)		
	2006/07	2007/08	2008/09
Polokalama Tokoni 'a 'Aositelelia (TCDS)	1,717,439.00	2,236,610.22	1,726,856.66
Polokalama Tokoni 'a Siapani (GGP)	1,397,038.00	1,883,862.75	1,538,023.91
KATOA	\$3,114,477.00	\$4,120,472.97	\$3,264,880.57

'Oku ha 'I he Tepile 1 'a e mahu'inga fakalukufua 'o e ngaahi tokoni mei he Pa'anga Tokoni 'a 'Aositelelia ki he Komuniti (TCDS) pea mo e tokoni 'a Siapani (GGP) ki he ta'u 2006/07 ki he 2008/09. Na'e hiki'aki 'a e peseti 'e 32 'a e ngaahi tokoni ko eni 'i he ta'u 2007/08 'i hono fakahoa ki he 2006/07, 'o makatu'unga eni 'i he lahiange 'a e ngaahi tokoni na'e fakahoko ki he ngaahi ma'u'anga vai, ngaahi ngaue fakatupu pa'anga, pea mo e ngaahi tokoni ki he ako.

Kaikehe, na'e holo'aki 'a e peseti 'e 20 'i he 2008/09 koe'uhi 'oku te'eki ke tali mai 'e Siapani 'a e ngaahi ngaue ke fakahoko 'i he konga ki mui 'o e 2008/09. Na'e to e holo foki mo e TCDS ki he 2008/09 ko e'uhi na'e fakahoko 'a e ngaue ki hono toe fokotu'utu'u (redesign) 'a e ngaahi tokoni ki Ha'apai 'a ia 'oku kei fai 'a e ngaue ki ai. Koe'uhi ko e ngaue koia, na'e 'ikai ai ke fakapa'anga 'e 'Aositelelia ha ngaahi ngaue ki Ha'apai 'i he vaha'a taimi ko eni.

3.0 TONGATAPU

'Oku ha atu 'i he Tepile 2 'a e ngaahi tokoni na'e fakahoko ki he ngaahi komiuniti 'i Tongatapu 'i he ta'u 2006/07 ki he 2008/09. Na'e holo'aki 'a e peseti 'e 31 'a e mahu'inga 'o e ngaahi tokoni 'i he 2007/08, ka 'i he 2008/09, na'e toe lahi ange'aki e peseti 'e 34. Ko e holo koia 'o e tokoni 'i he 2007/08 na'e makatu'unga ia 'i he si'iange 'a e ngaahi ngaue fakalelei ki he ngaahi ma'u'anga vai pea pehe ki he ngaahi ngaue fakatupu pa'anga. Kaikehe, na'e lahi'aki 'a e peseti 'e 82 'a e ngaahi ngaue ki he vai na'e fakahoko 'i he 2008/09 pea toe lahi foki mo e ngaahi ngaue fakatupu pa'anga 'a ia na'e liunga tolu hono mahu'inga 'o fakatatau ki he 2007/08.

Tepile 2: Polokalama tokoni ki Tongatapu 'i hono fakalalakasi mei he 2006/07-2008/09

Ngaahi Ngaue Na'e Tokoni'i	Mahu'inga 'o e Ngaahi Tokoni (TOP)		
	2006/07	2007/08	2008/09
Ngaahi ma'u'anga vai	1,640,754.00	818,697.00	1,490,070.31
Ngaue Fakatupu Pa'anga	479,816.00	265,746.00	707,147.37
Me'a ngaue (Infrastructure)	107,919.00	178,063.00	70,000.00
Ako (Education)		378,359.00	81,405.00
Ako (Training)	68,526.00	152,669.75	
Fale Tamate Afi	329,984.00		
Ako Ngaue (Vocational Training)			55,908.44
KATOA	\$2,626,999.00	\$1,793,534.75	\$2,404,531.12

Na'e fe'unga fakakatoa foki mo e T\$293,230 'a e tokoni 'a Nu'usila 'o fakafou mai 'i he 'e nau Pa'anga Tokoni ki he Komuniti (CDF) ke fakahoko'aki 'a e ngaahi ngaue ki he tukui kolo pea pehe foki ki motu. 'Oku fakatefito 'a e tokoni ko eni ki he ngaahi polokalama ako 'e fakahoko fekau'aki mo e kakai 'o e ngaahi kolo mo e 'otu motu. Ko e ngaahi polokalama ni 'e fakahoko ia 'I Tongatapu mo e ngaahi 'otu motu. Ko e fakaikiiki 'o e ngaahi tokoni koia 'oku ha atu ia 'i he Tepile 3.

Tepile 3: Polokalama Tokoni a Nu'usila ki he Ngaahi Komiuniti: 2008/2009

Hingoa	Naue	Feitu'u	Mahu'inga (TOP)
Aloua Ma'a Tonga	'A ki he tanaki'anga veve ke toe ngaue'aki (recycle) ma'ae ngaahi 'apiako mo e komiuniti	Tongatapu	\$45,000.00
Sosaieti Kanisa 'a Tonga	Polokalama Ako fekau'aki mo e kanisa ma'a e ngaahi 'otu motu kotoa	Vaiola Hospital/TBU	\$45,000.00
Kautaha Kolosi Kula 'a Tonga	Tokoni ki he ako mo e fakalele 'o e Senita ki he kau faingata'ia	Tongatapu	\$50,000.00
Kautaha Kinitakateni 'a Tonga	Ako ma'ae ngaahi kinitakateni 'i he 'otu motu kotoa	Tongatapu	\$50,000.00
Salvation Army	Ako mo e tokoni ki he Senita ki he tokangaekina 'a e kava malohi mo e faito'o konatapu	Tongatapu	\$49,832.00
Kautaha Ngaue'ofa 'a Tonga	Fakahu mai mo ako'i ha kau ngaue'ofa ki he 2009 mei he ngaahi 'otu motu	Tongatapu	\$53,398.20
TOTAL			\$293,230.20

4.0 HA'APAI

Ko e tu'unga faka'ikonomika 'a Ha'apai 'oku meimei fakafalalala lahi ia ki he lalanga 'a e kakai fefine pea pehe ki he toutai 'a e kakai tangata. 'Oku si'i 'a e ngaahi faingamalie ma'u'anga pa'anga. 'Oku hoko 'a e si'i 'a e tu'unga faka'ikonomika 'a Ha'apai, ko ha me'a ia ke toe mamalie ange ai 'a e fakalalakaka 'i he motu ni pea to e kau foki ki ai mo e lahiange 'a e kakai 'oku faingata'a ke ma'u ha'a nau ngaue.

Ko 'Aositelelia 'a e fonua tokoni lahi taha ki Ha'apai 'i he ngaahi ta'u kuo hili, 'o fakahoko ai 'a e ngaahi tokoni fakalukufua ki Ha'apai hange ko e Maketi, 'Uhila pea mo e ngaahi tokoni hangatonu ki he komiuniti.

'Oku 'i ai foki 'a e faingamalie 'o Ha'apai 'i he tafa'aki fakatakimamata 'a ia 'oku ha pe ia 'i he ngaahi faka'ofa'ofa fakaenatula 'o e motu, ko hono ngaahi matatahi, pea pehe ki he ngaahi me'amo'ui kehekehe 'o 'oseni 'a ia 'oku makehe ai 'a Ha'apai. Kaikehe, 'oku 'i ai 'a e ngaahi uesia 'oku hoko ki he fonua tupu mei he feliuliuaki fakamamani lahi 'a e 'ea, faka'au ke toe ma'olungaange 'a e tahi, pea hoko mo e natula ma'ulalo 'a e fonua ke 'auhia ai 'a e konga 'o e fonua mei he matatahi Lifuka. 'Oku uesia foki moe hala fakakavakava ki Foa 'i he ngaue 'a e peau, pea 'oku faka'au ke ma'olunga ange 'a e masima 'i he ngaahi ma'u'anga vai. Ko e konga pe eni 'a e ngaahi palopalema 'oku fehangahangai mo e kakai 'o Ha'apai.

Kuo loto foki 'a e Pule'anga ke ne fakapa'anga 'a e ngaue ki he hala fakakavakava ki Foa 'aki 'a e pa'anga fakafuofua ki he \$5 miliona mei he pa'anga totongi no 'a e Pule'anga. Ko e Pa'anga eni na'e ma'u mei he loto lelei 'a e Pule'anga Siamane ke kaniseli 'a e totongi fakafoki ange 'o e no 'a e Pule'anga ki he Olovaha mo e Fua kavenga. Ko e ngaue ko eni 'e kamata ia hili ha tali 'e Siamane 'a e fokotu'u ko eni mei he Pule'anga.

Kuo loto foki 'a e Komiti Langa Fakalalakaka 'a Ha'apai ke fo'u ha Palani Fakalalakaka ma'a Ha'apai 'a ia ko e ngaue ko eni 'e fai ai 'a e vakai ki he ngaahi palopalema 'oku fehangahangai mo e kakai pehe ki ha ngaahi faingamalie 'oku totonu ke tokangaekina pea mo tofa ha hala mahino ki he fakalalakaka 'a e 'otu motu Ha'apai.

Tepile 4: Polokalama Tokoni ki Ha'apai: 2006-07 - 2008/09

Ngaahi Ngaue Na'e Tokoni'i	Mahu'inga 'o e Ngaahi Tokoni (TOP)		
	2006/07	2007/08	2008/09
Naahi ma'u'anga vai	238,802.00	330,550.00	459,275.50
Tafa'aki fekau'aki mo e mo'ui	162,000.00	151,810.00	
Ngaahi ngaue fakatupu pa'anga	86,657.00	187,993.22	
Ako (Education)		344,501.00	
Ako Ngaue (Vocational Training)	44,576.00		
'Atakai	7,024.00		
KATOA	\$539,059.00	\$1,014,854.22	\$459,275.50

'Oku ha 'i he Tepile 4 'a e ngaahi tokoni ki he 'otu motu Ha'apai ki he 2006/07 - 2008/09. 'Oku ha heni 'a e tupu'aki 'a e meimei peseti 'e 80 'a e mahu'inga 'o e ngaahi tokoni 'i he ta'u 2007/08 'i hono fakahoa ki he 2006/07. Na'e hoko eni tupu mei hono kamata ngaue'aki 'a e ngaahi tangike pelesitiki 'a ia na'e fakapa'anga ai 'e Aositelelia 'a e tangike 'e 53 'i Likufa mo 'Uiha. Na'e to e lahi foki mo e ngaahi ngaue fakatupu pa'anga na'e fakahoko 'o kau heni 'a e vaka toutai 'e 4 pea mo e too lo'akau 'i Mango, Fotuha'a, Tungua pea mo 'Uiha. Na'e tokoni lahi foki ki he lahi ange 'ae tokoni 'i he 2007/08 'a e ngaahi tokoni ki he ngaahi 'apiako na'e fakahoko 'e he Pule'anga Siapani. 'I he vaha'a taimi tatau pe (2007/08), na'e fe'unga moe peseti 'e 34 'a e tokoni na'e fakahoko ki he tafa'aki 'o e ako pea peseti 'e 32 'a e tokoni ki he ngaahi ma'u'anga vai.

Hange ko ia 'oku ha 'i he Konga Hono 2, na'e 'ikai fakapa'anga 'e 'Aositelelia ha ngaahi ngaue 'i Ha'apai 'i he 2008/09 ko e 'uhi he na'e fakahoko hono toe vakai'i 'a e founa fakahoko 'o e tokoni 'i Ha'apai (redesign). 'Oku 'amanaki ke toe hoko atu 'a e tokoni 'a 'Aositelelia hili ha kakato 'a e ngaue ko eni.

5.0 VAVA'U

Ko e Komiti Fakalalaka 'a Vava'u 'oku ne siofi fakalukufua mo tataki 'a e ngaahi ngaue fakalalaka ki Vava'u.

Ko e ngaahi fonua fakatahataha 'a 'Iulope (EC) 'a e fonua tokoni lahi taha ki Vava'u 'i he ngaahi ta'u kuo hili. Ko 'enau tokoni fakamuimui taha ki Vava'u na'e fakafou mai ia 'i he 'e nau polokalama ki he tafa'aki fakasosiale. Ko e polokalama ni na'e fakapa'anga ia mei he Pa'anga Tokoni Fakalalaka 'a 'Iulope Hono Hiva (EDF9) 'a ia na'e fakatefito eni ki he sekitoa mo'ui mo e ako 'a ia na'e fe'unga fakakatoa mo e \$9.2 miliona. Na'e kamata 'a e polokalama ni 'i he 2004 pea toki fakakatoa 'i Sune 2008. Ko e fakaikiiki 'o e polokalama ni oku ha atu ia 'i he Tepile 5.

Tepile 5: Polokalama Tokoni ki he Sekitoa Sosiale 'i Vava'u: 2004 - 2008

Ngaahi Tokoni'i	Tafa'aki na'e	Ngaahi Ngaue	Mahu'inga (TOP\$)
Ako		Fakalelei 'o e Ako Ma'olunga 'o Vava'u, Langa 'o e Side School fo'ou ma'a Vava'u, Fakalelei 'o e ngaahi ako si'i 'a e Pule'anga kau ai mo e ngaahi fale nofo'anga, ngaahi naunau lokiako, ngaahi me'alele, vaka, etc.	3,654,000
Mo'ui		Fakalelei 'o e Falemahaki Pilinisi Ngu, Kiliniki ki he Mo'ui 'e 4, langa mo fakalelei'i 'a e ngaahi falenofu'anga, fakatau 'o e ngaahi me'angaue fakafaito'o, ngaahi me'alele, etc.	3,654,000
Ngaahi Tafa'aki 'oku 'ikai tokanga'i 'e he Pule'anga		Tokoni ki he ngaahi ako 'a e ngaahi siasi 'i he langa 'o e ngaahi fale nofo'anga, fakatau 'o e ngaahi me'angaue ki he ngaahi ako, fakalelei'i 'a e ngaahi lokiako mo e toileti, fakatau 'o e ngaahi naunau ki he lokiako, langa 'o e kiliniki ki he mo'ui, etc.	1,200,000
Fakalele mo Tokanga'i 'o e Polokalama Tokoni (management)		Tokanga'i mo fakalele 'a e Polokalama Tokoni ki he lelei taha 'i hono fakahoko 'a e ngaahi tokoni ki he Sekitoa Sosiale 'i Vava'u.	700,000
KATOA			\$9,208,000

Ko e tokoni koia mei he EC 'oku fakahoko ia 'i he taimi ni ki he fonua fakalukufua 'o 'ikai taafataha pe ki Vava'u 'o hange ko e kuohili. Kaikehe, 'e kei kau pe 'a Vava'u 'i hono fakakaukau'i 'i he polokalama hoko 'a e EC 'a ia 'e fakapa'anga mei he Sino'i Pa'anga Fakalalaka hono 10 (10th EDF) 'a ia 'oku fakatefito ki he "Sekitoa Ma'u'anga Ivi Fakafo'ou".

Tepile 6: Polokalama Tokoni ki Vava'u: 2006/07 to 2008/09

Ngaahi Ngaue Na'e Tokoni'i	Mahu'inga 'o e Ngaahi Tokoni (TOP)		
	2006/07	2007/08	2008/09
Ngaahi ma'u'anga vai	278,403.00	928,100.00	241,073.95
Ngaahi me'angaue (Infrastructure)		54,000.00	
KATOA	\$278,403.00	\$982,100.00	\$241,073.95

'Oku ha 'i he Tepile 6 'a e ngaahi tokoni kehe ne fakahoko 'i Vava'u mei he 2006/07 ki he 2008/09. Ko e holo koia 'aki 'a e peseti 'e 75 'i he 2008/09 na'e makatu'unga ia 'i he 'uhinga na'e 'ikai ha ngaahi ngaue na'e fakapa'anga 'e 'Aositelelia 'i he vaha'a taimi ko eni, 'a ia ko e ngaahi tokoni kotoa pe eni 'a Siapani na'e fakahoko.

6.0 'EUA

Ko e ngaahi ngaue fakalalakaka ki he vahefonua 'Eua 'oku tataki ia 'e he Palani Fakalalakaka 'a 'Eua ki he 2007 – 2015, 'a ia 'oku ha ai 'a e visone ko eni: "Ko e kakai 'o 'Eua pea mo honau hako tupu 'i he kaha'u, ke nau mo'ui mo nofo malu 'i he motu mo'ui lelei taha mo faka'ofa'ofa taha 'i he Pule'anga Tonga, pea ke nau ma'u 'a e tu'unga mo'ui lelei taha, tokangaekina 'o e 'ataakai, faka'apa'apa'i 'a e 'ulungaanga fakafonua, tui fakalotu, pea mo e ngaahi fatongia fakamamani lahi."

'Oku ha foki 'i he Palani mo ha ngaahi taumu'a lalahi 'e valu (8) ke pou pou ki he visone. Ko e ngaahi taumu'a ko eni 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi tafa'aki 'i he ngoue, vaota, mo e toutai; takimamata; 'a takai; fetu'utaki; fakalalakaka faka komiuniti; pea mo e sekitoa taautaha. 'Oku toe pou pou foki ki heni mo e ngaahi ngaue kuo 'osi fokotu'utu'u ke fakahoko ke malava 'o a'usia ai 'a e ngaahi taumu'a ko eni.

Ko e Komiti Langa Fakalalakaka 'a 'Eua 'oku ne siofi fakalukufua 'a e ngaahi ngaue fakalalakaka ki 'Eua pea 'e ngaue fakataha 'a e Komiti mo e ngaahi kupu fekau'aki kotoa pe ke fakahoko 'a e ngaahi ngaue langa fakalalakaka ki 'Eua.

Ko Nu'usila 'a e fonua tokoni lahi taha ki 'Eua 'i he ngaahi ta'u kuo hili. Ko 'e nau tokoni lahi taha fakamuimui ki 'Eua ko hono fakalelei'i 'a e ma'u'anga vai 'a e motu 'a ia na'e fe'unga mo e \$3 miliona. 'Oku 'osi tali foki 'e Nu'usila ke nau fakapa'anga 'a hono fakalelei'i 'o e mala'e vakapuna Kaufana.

Na'e tokoni foki mo Siapani, 'o fakafou mai 'i he 'enau polokalama GGP, ki hono fakalelei'i 'o e Ako Ma'olunga 'o 'Eua, pea 'oku 'i ai mo e kole fekau'aki mo e uooti ki he fanau 'i he falemahaki Niu'ui 'a ia 'oku lolotonga fai 'a e ngaue ki ai ke kole ki Siapani.

7.0 NIUA

Ko e polokalama tokoni lahi taha 'oku lolotonga fakahoko 'i Niua ko hono fakakakato 'a e ngaue ki he Ako Ma'okunga 'a Niuatoputapu 'a ia 'oku fakapa'anga 'e Nu'usila mei he 'ene polokalama tokoni ki he 2008/09 'a ia 'oku fe'unga mo e \$3.2 miliona. Na'e kamata 'a e ngaue ke faka'osi 'a e 'apiako ni 'i Siulai 2008 pea 'oku fakahoko ai 'a e alepau pea mo e

Kautaha Oregon Pacific ke nau fakahoko 'a e ngaue ni, 'a ia 'oku fakafuofua ke lava ki Tisema 2009. 'Oku kau 'i he ngaue ni 'a hono fakalelei'i 'o e ngaahi loki ako, ngaahi loki ako fo'ou, holo ma'ae ako, loki ki he ngaue fakamea'a, ngaahi fale fo'ou, ma'u'anga vai mo e 'uhila, pea mo e fakalele'i 'o e mala'e va'inga 'o e 'apiako.

Na'e fakakakato foki mo e ngaue ki he ma'u'anga 'uhila 'a Niuafo'ou mei he la'a 'a ia na'e lava 'a e ngaue ko eni 'i he kongia ki mui 'o e 2008.

'Oku vahe'i foki 'e he Pule'anga 'a e \$1 miliona mei he patiseti fakalotofonua ki he 2009/10 ke fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi ngaue fakalalakaka ki he ongo Niua. Ko e ngaahi ngaue ni 'e fakahoko ia 'e he kau ngaue 'a e Taumalu'i Fonua 'a Tonga.

Ko e Komiti Langa Fakalalakaka 'a Niua 'oku ne siofi fakalukufua 'a e ngaahi ngaue fakalalakaka ki he ongo Niua.

8.0 NGAahi NGAUE FAKALAKALAKA KI HE 'OTU MOTU MO E TUKUI KOLO KE FAKAHOKO 'I HE 2009/10

'O hange koia ne lave atu ki ai 'i 'olunga, kuo loto 'a e Pule'anga ke vahe'i ha \$3 miliona mei he patiseti 'o e 2009/10 ki he ngaahi ngaue fakalalakaka ki he ngaahi 'otu motu mo e tukui kolo 'a ia ko e \$2 miliona ki he tokoni ki he komiuniti fakalukufua pea \$1 miliona ki he ngaahi ngaue fakalalakaka 'a e ongo Niua.

'Oku ha atu 'i he Tepile 8 'a e ngaahi ngaue 'oku lolotonga fakahu atu ki Siapani ke kole hano fakapa'anga ke fakahoko 'i he 2009/10 pea ko e Tepile 7 leva 'oku ha ai 'a e ngaahi ngaue kuo 'osi tali 'e 'Aositelelia ke fakahoko 'i he vaha'a taimi tatau pe. 'Oku 'amanaki ke tukuange mai 'e 'Aositelelia 'a e fakafuofua ki he \$1.7 miliona ki he ngaahi ngaue ni 'i he konga ki mui 'o e 2008/09 'o hange koia 'oku ha 'i he Tepile 1 mo e 7.

Tepile 7: Ngaahi Tokoni 'a 'Aositelelia ki he Komuniti: 2009/10

Ngaahi Ngaue ke Fakahoko	Feitu'u	Mahu'inga (TOP)
Ngaahi Tangike Pelesitiki	Vaini, Ha'ateiho, Ma'ufanga, Mataika, Ha'atafu, Houmakelikao, Ma'ufanga, Pahu & Pea	579,040
Fakalelei ma'u'anga vai	Ha'alalo, Niutoua, Kolonga, Hofoa, Hihifo District, Longoteme & Haveluliku	320,581
Fakatau tulekitoa, tisi mo e pulopula 'ufi	Ha'alalo, Nukunuku, Lapaha, Pea, Lavengatonga	228,292
Kulupu ngaohi ngatu ke fakatau atu	Nukunuku, Vaotu'u, Fahefa, Pelehake, 'Alakifonua, Lapaha	207,730
Vaka toutai, misini vaka, moe ngaahi me'angaue malu'i	Nukuleka, Popua	87,752
Langa 'o e Fale - Lifeline Tonga	Kolofo'ou	70,000
To 'Ufi, vesitapolo & meleni	'Utulau, Lavengatonga, Kolomotu'a	65,961
Kulupu lalanga	'Ahononou, Pelehake, Talasiu	59,768
Ta tisaini	Vaini	53,865
Ako ma'ae kau faingataa'ia	Tongatapu	38,329
Fakalelei'i 'o e loki ako moe fakanaunau - 'Apiako Fakatenikale 'Ahopanilolo	Ma'ufanga	17,579
'A puaka	Talasiu	3,780
KATOA		\$1,726,856.66

Tepile 8: Ngaahi Ngaue Kole ke Fakapa'anga 'e Siapani (GDP): 2009/10 *

Ngaahi Ngaue	Feitu'u
Fokotu'u 'o e ngaahi ma'u'anga vai	Ovaka 'i Vava'u & Kotu & Fotuha'a 'i Ha'apai
Fakalelei'I 'o e ngaahi ma'u'anga vai	Vaimalo & Mataika 'i Vava'u & Fatai, Vaini & Ha'avakatolo
Ngaahi lokiako fo'ou mo e toileti fo'ou ki he ngaahi ako si'i.	Koulo 'i Ha'apai, Kahoua, Vaotu'u & Hoi 'i Tongatapu
Uooti ki he fanau 'i he Falemahaki Niu'eiki	'Eua
Sea Ambulance ma'a e Falemahaki Niu'ui	Ha'apai

*Ko e mahu'inga 'o e ngaahi ngaue ni 'oku te'eki ai ke fakapapau'i

9.0 FAKAMA'OPO'OPO

Ko e fakaikiiki koia 'o e pa'anga tokoni 'a e ngaahi fonua muli pea mo e Pule'anga ki he langa fakalalakaka ki he ngaahi motu mo e tukui kolo 'oku ha atu ia 'i he Patiseti 'Esitimeti: 2009/10 – 2011/12. 'E fakahoko hono muimui'i ofi 'o e ngaahi tokoni ko eni ke fakapapau'i 'oku a'usia 'a e ngaahi taumu'a fakalalakaka ki he 'otu motu mo e ngaahi kolo, pea malava ai ke a'usia 'e he Tonga kotoa ha tu'unga mo'ui 'oku ma'olunga mo to e lelelange.